प्रथमोऽध्यायः

1. व्याकरणशास्त्रस्योद्भवो विकासश्च।

2. नागेशोत्तरव्याकरणशास्त्रे पदपदार्थपरिष्कारे सातत्यम्।

3. ऊनविंशशतकस्य केषाञ्चिद् विशिष्टवैयाकरणानां संक्षिप्तपरिचयः।

4. विंशशतकस्य केचन मूर्धन्याः शाब्दिकाः।

।।श्रीः।।

।।श्रीगणेशाय नमः।।

अथ प्रथमोऽध्यायः

1. व्याकरणशास्त्रयोद्भवो विकासश्च

(i) व्याकरणशास्त्रस्योद्भवः प्राचीनत्वञ्च

शब्दार्थसम्वन्धनियामकं यद् वाचां स्वरूपप्रतिबोधकं स्यात्।

वाक्यार्थबोधे च निमित्तकं यत् तच्छब्दशास्त्रं प्रवदन्ति धीराः ।।

व्याकरणशास्त्रस्योत्पत्तिः कदाऽभवदस्य समाधानं नियद् निधिरूपेण न दातुं शक्यते। समुपलब्धवैदिकपदपाठनां (3200 वि. पू.) समीक्षया ज्ञायते यत् ताभ्यः रचनाभ्यः पूर्व प्रकृति-प्रत्ययानां, धातु-उपसर्गानां समासयुक्तपूर्वोत्तर-पदानां च विभागः पूर्णतया निर्धारितोऽभवत्। ऋग्वेदस्य पदपाठे एतेषां स्वरूपं स्पष्टतया दृश्यते।

वाल्मीकीयरामायणे हनुमतः वाक्पटुता 'नूनं' व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्। बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम् ।। किष्किन्धाकाण्डे अनेन श्लोकरूपेण प्रतिपादितम्। उपर्युक्तश्लोकेन ज्ञायते यत् श्रीरामचन्द्रस्यकाले व्याकरणशास्त्रस्य सुव्यस्थितं पठनं-पाठनं चाभवत्। यास्क स्वीयनिरुक्तेऽनेकेषां वैयाकरणानामुल्लेखमकरोत् । शाकटायनव्याकरणमपि यास्कमहोदयात् पूर्व निर्मितम्। महाभाष्यीय 'पुराकल्प एतदासीत्, संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं

समाधीयते' इति वचनानुसारं प्राचीनतमे काले व्याकरणस्य पठनं पाठनं प्रचलितमासीत् ।

एभिः प्रमाणैः निस्सन्देहमिदं वक्तुं शक्यते यद् व्याकरणशास्त्रस्योत्पत्तिः प्राचीनतमकालेऽभवत्। त्रेतायुगस्यारम्भे तद्ग्रन्थरूपे सुव्यवस्थितमभवत् ।

व्याकरणशास्त्रस्य कृते व्याकरणशब्दस्य प्रयोगो रामायणे (किष्कि. 3/21), गोपथब्राह्मणे (पूर्वगोपथ 1/24), मुण्डकोपनिषदि (1/1), महाभारते (उद्योग 43/61) चादिग्रन्थेषु मिलति। शिक्षा-व्याकरण-निरुक्त-छन्द-कल्प-ज्योतिषां षड्वेदाङ्गानां षडङ्गशब्देन निर्देशः गोपथब्राह्मणे, बौधायनधर्म-शास्त्रे, गौतमधर्मशास्त्रे, रामायणादिषु च प्रायः मिलति। महाभाष्येऽपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति उद्घृतागमवचने षडङ्गशब्देन वेदाङ्गानां निर्देशोस्ति।

सम्प्रति उपलब्धवेदान् अतिरिच्य वैदिकवाङ्मये व्याकरण-शास्त्रस्योल्लेखः तस्य प्राचीनतां सिद्धयति।

व्याकरणं कथमाविर्भूतम् ?

उच्यते-व्याकरणशास्त्रस्य प्रथम प्रवक्ता ब्रह्मा- 'ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः[1] ।

अस्मिन् विषये युवान् चांग (ह्यूनसांग) महोदयेन स्वीय भारतविवरणग्रन्थे[2] पाणिनिप्रकरणे ब्रह्मदेवकृत् व्याकरणस्य निर्देशमकरोत्। ब्रह्मणाकृतं सकलविद्यानां विस्तृतं प्रवचनं शास्त्रं शासनं या नाम्ना प्रसिद्धिं भजते। ब्राह्मणः परवर्ती प्रवचनाः तस्यादि प्रवचनवत् आसीत्, तथापि चोत्तरोत्तर संक्षिप्तकरणवशाद् अनुशास्त्रम्

---

1 (ऋक्तन्त्र 1/4)

2 पृष्ठ-1062 इण्डियन प्रेस प्रयाग, मुद्रितवर्षः 1926

अनुतन्त्रम् अनुशासने वा नाम्ना प्रोच्यते। गौणवृत्त्या एभ्यः कृते शास्त्रं वा तन्त्र शब्दस्य प्रयोग क्रियते।

व्याकरणशास्त्रस्य द्वितीयप्रवक्ता बृहस्पतिः-

'ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच..... इति वचनात् व्याकरणशास्त्रस्य द्वितीय-प्रवक्ता-बृहस्पतिरस्ति। अस्य पुष्टि ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिखण्डे (अ. 8/28) लभ्यमानेन व्याकरणशास्त्रस्यास्य प्रवचनस्योल्लेखेनापि भवति। ब्राह्मणग्रन्थेषु तं देवानां पुरोहितं गदितम्। तद्यथा बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः[3]। पतञ्जलिना स्वीये भाष्ये लिखितम् यद् 'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच। नान्त जगाम। (1.1.1) अर्थाद् बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रम् अध्ययनकालः न चान्तं जगाम, इति महाभाष्यवचनात्। महाभाष्योक्तस्य वचनस्यास्य व्याख्यायां भर्तृहरिणा लिखितम्- 'शब्दपारायणं' रूढिशब्दोऽयं कस्यचिद् ग्रन्थस्य। व्याकरणमति-रिच्यान्यवेदाङ्गस्यार्थशास्त्रस्य सामगानस्येतिह्यस्य पुराणस्य, वास्तोः अगढतन्त्रस्य चादि बहूनां ग्रन्थानां बृहस्पतिः प्रवचनमकरोत् । एतादृशः निर्देशो विभिन्नप्राचीनग्रन्थेषु मिलति।

(ii) व्याकरणस्यादि संस्कर्ता-इन्द्रः-

महाभाष्योक्तवचनेन सुस्पष्टं यद् बृहस्पतिरिन्द्राय प्रतिपदपाठेन शब्दोपदेशमकरोत् । तावत् प्रकृति-प्रत्यय-विभागं नाभवत्। देवानां प्रार्थनायां इन्द्रः प्रतिपद्पाठरूपीदुरूहप्रक्रियायाः स्थाने प्रकृक्तिविभागेन शब्दोपदेशस्यैका सरलप्रक्रियायाः सर्वप्रथमं कल्पनामकरोत्। तैत्तिरीयसंहितायां लिखितम् (6.4.7) वाग्वै पराच्य व्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमां नो वाचं व्याकुर्विति तमिन्द्रो मध्यतोऽचक्रम्य व्याकरोत्। सायणाचार्योऽस्यां व्याख्यायामलिखत्-तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्यय विभाग सर्वत्राकरोद्

---

3 ऐतरेय ब्राह्मण (8।28)

इत्थं शब्दपरायणनाम्ना प्रसिद्धं व्याकरणम् इन्द्रः ज्ञात्वा भरद्वाजमहर्षिणा ऋषिभ्य उपदिदेशः। तथा व्याकरणं लोके व्याप्तमभवद् इति ज्ञायते। अनन्तरं बहवः महर्षयः व्याकरणग्रन्थान् रचितवन्तः बहूनि व्याकरणानि लोके व्याप्तानि। इदानीं के के व्याकरणशास्त्राणि रचितवन्त इति पश्यामः।

व्याकरणशास्त्रे द्वौ प्रसिद्धौ सम्प्रदायौ स्तः ऐन्द्रः माहेश्वरश्च (शैव)। कातन्त्रव्याकरणमेन्द्रसम्प्रदायस्य मन्यते पाणिनीय व्याकरणं तु शैव-सम्प्रदायस्य च। ऐन्द्रतन्त्राधारेण व्याकरणशास्त्रस्य बहवः प्रवचनकर्ताऽभवन्। प्रवचनभेदेन बहवो व्याकरणग्रन्था विरचिताः।

पाणिनिमहर्षिः स्वीयव्याकरणग्रन्थे आपिशलि-काश्यप-गार्ग्य-गालव-चाक्रवर्मण-भारद्वाज-शाकटायन-शाकल्य-सेनक-स्फोटायननानां दशानां व्याकरणशास्त्रपण्डितानां नामानि उट्टङ्कितवान् । अस्यातिरिच्य पाणिनेः पूर्वाणां षोडशानामाचार्याणामुल्लेख प्राचीनविभिन्नग्रन्थेषु मिलति तद्यथा-शिव (माहेश्वर), बृहस्पति, इन्द्र, वायु, भरद्वाज, भागुरि, पौष्करसादि, चाद्रायण, काशकृत्स्न्, माध्यन्दिनि रौढ़ि, शौनकि, गौतम चादयः। समुपलब्धेषु प्रातिशाख्येषु अन्यवैदिकव्याकरणेषु च (59) एकोनषष्टिप्राचीनाचार्याण-मुल्लेखो मिलति। एतेषु पुनरुक्त-नामानि विभज्य पश्यते चेत् (85) पञ्चाशीति प्राचीनानां व्याकरणप्रवक्तानामाचार्याणां नामानि ज्ञायन्ते।[4]

2. नागेशोत्तरव्याकरणशास्त्रे पदपदार्थपरिष्कारे सातत्यम्

नागेशोत्तरव्याकरणशास्त्रे पदसाधुत्वासाधुत्वविचारापेक्षया पद-पदार्थयोः सम्बन्धविचारो प्राधान्यं भजते नास्त्यस्मिन् विषये वैमत्यं धीमताम्।

---

4 सकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास-आ श्री. युधिष्ठिर मीमांसकः

श्रीमद्भिर्भट्टोजिदीक्षितैः समारब्धा शब्दशक्तिप्रातिपदिकार्थ-कारकार्थ-समासार्थादिविषयविवेचनपरम्परा नागेशादिभिस्तत्परवर्तिभिः परां काष्ठां प्रापिता। सा चेयमाधुनिकैः बालशास्त्रिदामोदरशास्त्रिजयदेवमिश्र-रामप्रसादत्रिपाठिप्रभूतिभिः शब्दतत्वविद्भिः भृशं पल्लविता। परिष्कारपद्ध-तेराश्रयणाद् नागेशोत्तरकाले शब्दशास्त्रं न पदशास्त्रत्वेन अपितु पदार्थशास्त्र-त्वेन प्रतिष्ठापितम्।

लक्ष्यैकचक्षुष्काः, प्राचीना वैयाकरणा वस्तुतः पदानां साधुत्वासाधुत्व-विवेचने व्याप्ताः दृश्यन्ते। यद्यपि तेषां ग्रन्थेष्वपि दार्शनिका विचारा लभ्यन्ते, किन्तु ते सर्वे प्रसंगप्राप्ता एवेति तेषां परिष्कारे न तथा प्रयासः प्राचीनानाम्। नव्यानां पुनर्लक्षणैक-चक्षुष्काणां स्फोटसिद्धान्तसंरक्षणाय पूर्वपक्षिणां मतनिरासाय च पदविवेचनापेक्षया पदार्थविवेचन एवं महती प्रीतिरासीत्। अष्टादशशतकोद्भवेन गङ्गारामत्रिपाठीति नाम्ना विश्रुतेन मनीषिणा केनचित् वैयाकरणसिद्धान्तानामनुशीलने नव्यन्यायशैलीं प्रयुज्य व्याख्यायाः काचन अपूर्वा पद्धतिराविष्कृता शब्दशास्त्रे प्रतियोगिता अनुयोगिता-अवच्छेदकता-विषयता-विषयिता-प्रकारता-विशेष्यता-संसर्गता-प्रकारता-विशेष्यता-संसर्गता-आधेयताऽधिकरणता-निरुपकता-निरुप्यता-कारणता-कार्यता-व्यापकता-व्याप्यता-प्रतिबध्यता-प्रतिबन्धकता-घटकता-घटिततेत्यादिन-व्यन्यायशास्त्रीयासाधारणपदावली परिपुष्टा शेखरादिग्रन्थानां व्याख्या-व्याजेनेति।

विंशशतकस्यास्य पूर्वार्द्धे तात्याशास्त्रि-बालशास्त्रि-जयदेवमिश्र गुरु-प्रसादशास्त्रि प्रभृतिमनीषिभिः शैलीमिमामाश्रित्य शेखरादिग्रन्थेषु कश्चन अपूर्वोऽन्यतमश्च परिष्कारः प्रदर्शितः। उत्तरार्द्धे पुना रामाज्ञापाण्डेय-रामप्रसादत्रिपाठिश्रयेण तत्तत्तत्वानां परिष्कारेण सहैव भाष्याब्धिनिर्मथ्य प्रमाणादिविषयका अभिनवा, केचन सिद्धान्ताः प्रादुर्भाविता इति प्राधान्येन हि

व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन शतवर्षात्मकोऽयं कालो द्विधा भेत्तुं शक्यते परिष्कारकालः प्रतिष्ठाकालश्चेति भेदात्।

1. परिष्कारकालः

परिष्कारकाले यद्यपि महाभाष्य-वाक्यपदीयादिग्रन्थानां व्याख्यानेऽपि कैश्चित् प्रयासः कृतः। किन्तु शेखर-परिभाषेन्दुशेखरयोः परिष्कार एव दृश्यते कालखण्डस्यास्य साफल्यम्। अथेह केचन टीकाग्रन्थाः कालेऽस्मिन् निबद्धाः वर्ण्यन्ते। तद्यथा-

(क) दण्डिभट्टकृताऽभिनवचन्द्रिकाः-

वाग्देवतावताराणां श्रीबालशास्त्रिणाम् अन्तेवासिना विश्वनाथ-दण्डिभट्टेन शेखरग्रन्थे विरचिता अभिनव-चन्द्रिकाख्येयं टीका[5] विद्वन्मण्डली-ष्वद्याप्यभिनन्द्यते। नागेशवाक्यानां परिष्कारे टीकाया अस्या उपयोगित्वं कः खलु शाब्दिकः न्यक्कर्तुं शक्नोति। तत्तद्विषयाणां सम्प्रदायानुरूपव्याख्याने टीकाकर्तुरस्य प्रतिभाऽधिकतरमेव प्रसरति। बहुत्र नागेशेनाऽस्य मतेभेदोऽप्य-वलोक्यते। तथा हि शेखरग्रन्थादावेव नागेशमतं निरसन्नाह दण्डिभट्टः-वैयाकरण-सिद्धान्तविषया इतिचिन्त्यमिदं, प्रवृत्तौ सिद्धान्तज्ञानस्योद्देश्यत्वेन प्रवृत्यु-द्देश्यस्यस्यैव च विषयरूपानुबन्धत्वौचित्येन वैयाकरणसिद्धान्तज्ञानं विषय इति लेखनस्योचितत्वात्। तज्ज्ञानं प्रयोजनमिति इदमपि चिन्त्यम्-अन्यस्य प्रयोजनज्ञानेऽन्यत्र प्रवृत्तेरसभवात्, वैयाकरणसिद्धान्त-ज्ञानस्य कौमुदीकरणप्रयोजनत्वेन वैयाकरणसिद्धान्तज्ञानरूपविषयस्य प्रयोजनज्ञान-मन्तराऽध्येतृ-प्रवृत्यसम्भवात्, अनुबन्धचतुष्टयज्ञानस्यैव अध्ययनप्रवृत्ति प्रयोजनकत्वाच्च। तस्माद्रक्षोहा-गमेत्यादिभाष्योक्तप्रयोजनमेव वक्तव्यम्।

---

5 संस्कृत-वाडमय का बृहद इतिहास (पञ्चदशखण्ड-व्या.) ब. उपा. पू. 280-281 उत्तरप्रदेश स. लखनऊ, 2001

तज्जिज्ञासुरधिकारीति-इदमपि चिन्त्यम्, तजिज्ञासा-याश्चाण्डालादेरपि सम्भवेन तस्याप्यधिकारित्वापत्तेः, तस्मादधीतकाव्यकोशादिद्विजातिरधि-कारीति वक्तव्यम्।

(ख) वरवर्णिनी-

पण्डितप्रवरगुरुप्रसादशास्त्रिविरचितेयं टीका[6] सम्प्रदायसिद्धान्तानां महाकोश इति कथने न काप्यऽनुपपत्तिः, टीकाकृता विषयाणां सर्वेषामिह सर्वतोभावेन विवेचितत्वात्। केचित्तु, परे तु इत्यादि रूपेणेह शास्त्रिवर्यैः नैकषां मतान्युद्धृतानि सन्ति तथापि बालशास्त्रिणं मताविष्कारे ग्रन्थकृतोऽस्य महान् समादरः ।

वाग्देवतावतारास्तु 'श्रीबालशास्त्रिचरणास्तु' इत्यादिरूपेण तन्मत-मुपस्थाप्य टीकाकार-स्तमेव मार्गमनुसरति । यथा च 'र' प्रत्याहारव्याख्याने श्रीबालशास्त्रिचरणास्तु 'रषाभ्यां' 'रदाभ्याम्' इत्यादौ रेफोतराकारस्या-ऽनुनासिकत्वाभावादेव न प्रत्याहार इत्यस्य वक्तुं शक्यतया 'र' प्रत्याहारा-नित्यफलाभावात् अतो लेत्यत्र लकारोच्चारणवैयर्थ्यरूपो दोषो रप्रत्याहार-स्वीकारे वज्रलेपायमान एव नारुचिग्रस्त इत्याहुः।

परिष्कारपद्धतेः कश्चन अपूर्व एव चमत्कार इह टीकायां दृग्गोचरीभवति।

(ग) अभिनवराजलक्ष्मी

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणैव कृतेयं सप्रदीयोद्योत महाभाष्यस्य नवाह्निक-भागे शतकेऽस्मिन् प्रणीता टीका।

अस्या विषयमर्यादां वदन्त आहुः शास्त्रिचरणाः -

महाभाष्यप्रदीपादित्रिवलीग्रन्थिभेदिनी।

राजलक्ष्मीः परं टीका विद्वज्जनमनोहरा ।।

---

6 संस्कृत-वाडमय का बृहद् इतिहास (पञ्चदशखण्ड-व्या.) ब. उपा. पृ. 287 उत्तरप्रदेश स. लखनऊ, 2001

श्रीमद्भिः शास्त्रिचरणैरत्र शब्दकौस्तुभस्य प्रामाण्यं पदे पदे स्वीकृतम्। परवर्तिभिर्मनी-षिभिः टीकेयं भृशं सम्मानिता। मैथिलशाब्दिकमहेशझा-महाशयेनापि विमलाख्या टीका महाभाष्ये प्रणीता प्रकाशिता च सा दरभङ्गात् इति श्रूयते। एताष्टिप्पण्यो भाष्यं प्रदीपमुद्योतञ्च विषयीकृत्य अभीष्टार्थप्रतिपादने प्रभवन्ति। शब्देन्दुशेखरग्रन्थेऽपि गुरुप्रसादशास्त्रिणा अभिनव-राजलक्ष्मीः प्रणीतेति वरवर्णिन्यां तदुल्लेखात् ज्ञायते ।

(घ) शेखरदीपकः -

नित्यानन्दपर्वतीयकृतोऽयं लघुशन्देन्दुशेखरव्याख्याग्रन्थः शेखरदीपकः[7] श्रीमद्दण्डिभट्टता-मभिनवचन्द्रिकां छायेवानुसरति क्वचित् सैवोद्धृता दृष्टिपथमायाति। शेखरदीपकोऽयं यद्यपि पूर्वेषां टीकाग्रन्थानामेव सरलानुवाद-स्तथापि क्वचिद् ग्रन्थग्रन्थिविमोचनेऽयं सर्वान् अतिशय्य वर्तते। प्रातिपदि-कार्थादि सूत्रेषु पण्डितप्रवरश्रीनेनेमहोदयस्य परिष्कारपटुत्वमपि मनोहारि।

(ङ) नागेशोक्तिप्रकाशः -

शेखरग्रन्थस्य न पदान्तसूत्रान्तभागे प्रकाशितेयं टीका तत्कृतो झोपाह्-वखुदीशर्मणो न केवलं शाब्दे न्यायेऽपि वैदुष्यं पिशुनयति। परिष्कारप्रियोऽयं पण्डितः नागेशसिद्धान्तान् नैकधा नवीनप्राचीनमतभेद-प्रदर्शनपुरस्सरमुपस्था-पयति। अधुना समग्रेऽपि शेखरग्रन्थे टीकेयं प्राप्तेति।

(च) तिङर्थवादसारः -

भूषणसारस्य धात्वर्थप्रकरणस्य व्याख्यारूपोऽयं ग्रन्थः तार्किकमीमांसा-कयोर्मतनिरासाय शाब्दिकानुसारि च तदर्थ प्रकाशनाय प्रणीतः श्रीखुद्दी-झाशर्मणा यथा चोक्तां ग्रन्थादौ-

---

7 संस्कृत-वाडमय का बृहद इतिहास (पञ्चदशखण्ड-व्या.) ब. उपा. पृ. 289 उत्तरप्रदेश स. लखनऊ, 2001

वाणी प्रणम्य शिरसि प्रणिधाय पाणी,

श्रीपाणिनिप्रमुखमुख्यवचो विचिन्त्य।

आक्षिप्य तार्किकमतं च सजैमिनीयम्,

आख्यातवाच्यमनुवच्मि यथामनीषम् ।।

(छ) विजया -

शाब्दिकशिरोमणेर्जयदेवमिश्रस्य परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थव्याख्यारूपेयं विजया-टीका विद्वत्समुदायेऽद्यापि प्रतिष्ठिता वर्तते। परिभाषेन्दुशेखरस्य प्रकाशितासु विंशतिप्रायासु टीकासु विजयतेतरां विजयेयं स्वपरिष्कार-वैशिष्ट्यादिति हि मनीषिणामभिमतिः ।

(ज) शास्त्रार्थकला -

विजयामुपजीव्य तत्कृदन्तेवासिना श्रीवेणीमाधवशुक्लशास्त्रिणा शास्त्रार्थ-कलेत्यन्वर्धाभिधाना परिभाषेन्दुशेखरटीका प्रणीता। विजयायां केवलं परिष्कार-चमत्कारोऽत्र पुनः प्रक्रिया-परिष्कारयोरुभयोरपीति विशेषः । परेषां मतनिरासे स विजयां प्रमाणतयाङ्गीकृत्य प्रवर्तत इति गुरुभक्तिरपि श्री शुक्लस्येह बहुत्र दृष्टिपथमायाति। स्वमतं तु इति सरयूपारीणशुक्ला इत्यादिरूपेणोपस्थापयति ग्रन्थकृदिति।

कालखण्डेऽस्मिन् केचन शाब्दिकसिद्धान्तविवेचनपरा मौलिका ग्रन्था अपि प्रणीताः। तेषु शुक्लसूर्यनारायणस्य **"पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्"** शास्त्रिणो वेणीमाधवस्य **'न्यासकल्पलता'** परिष्कारदर्पणश्च सुब्रह्मण्य-शास्त्रिणश्च **'शाब्द-तरङ्गिणी'** चादय इति ग्रन्थाः प्रमुखा सन्ति। एतेषु शब्दतरङ्गिणी अन्यतमा अस्ति।

वी. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा विरचितेयं शाब्दतरङ्गिणी षड्भिस्तरङ्गै शाब्दबोधस्य विविधपक्षान् पुरस्करोति ।

2. प्रतिष्ठाकालः

प्रतिष्ठाकाले रामाज्ञापाण्डेय-रामप्रसादत्रिपाठिरघुनाथशर्माणश्चेति त्रिमुनि-कल्पास्त्रयो मनीषिणो प्रमुखा आसन्। रामाज्ञापाण्डेयो व्याकरणदर्शनभूमिकां विरच्य शब्दशास्त्रीयप्रमाणव्यवस्थायाः संकेतं कृतवान्। विदुषाऽनेन शब्दशास्त्राध्ययनेन मोक्षप्राप्तिमार्गस्तत्र तत्स्वरूपं चेत्यादयो नैके विषया व्याकरणदर्शनभूमिकाग्रन्थ-प्रणयनव्याजेन निर्दिष्टाः। तत एव प्राप्तप्रेरणः पण्डितप्रवरो रामप्रसादत्रिपाठी 'पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा' इत्याख्यं ग्रन्थरत्नं विरचितवान्। शब्दशास्त्रीय-मोक्षव्यवस्थामधिकृत्य गोस्वामिनो महाप्रभुलालस्य शास्त्रिणो गौरीनाथस्य च लेखौ सारस्वतीसुषमायां प्रकाशितौ। तत्राऽपि श्रीपाण्डेयमतस्यैवोपजीव्यत्वम्।

किञ्च नैके विद्वासः कालेऽस्मिन् प्रक्रियास्वरूपव्याख्यानेऽनुसन्धान-प्रबन्धप्रणयने विविधग्रन्थानां परिष्कारे टीकादिप्रणयने च संलग्ना दृश्यन्ते। अस्मिन् काले शब्दशास्त्रस्य विषये किञ्चित् नूतनसिद्धान्ता अपि चर्चिताः। प्रक्रियाकौमुद्याः समर्थत्वात् पं. योगेश्वरशास्त्रिमहोदयः पाणिनीयव्याकरणे परिष्कारविधिमनिवार्य न मन्यतेस्म। तस्य दृढविश्वास आसीत् यत् प्रक्रियाविधिरेव महर्षिपाणिनेः सिद्धान्तानां सहजरीत्या प्रकटने समर्था आसीत्

नागेशोत्तरकालीन-वैयाकरणानामकारादिक्रमेण सूची

	कर्ता	समयः	रचना
1.	उदयशंकरः	1720	(i) ज्योत्स्ना-लघुशब्देन्दुशेखरस्य व्याख्या (ii) कल्पलता-मनोरमायाटीका (iii) कुञ्जिका-लघुमंजूषा-टीका

2.	जयकृष्णमौनि (कृष्णमौनि)	1700	(i) लघुकौमुदी-व्याख्या (ii) मध्यकौमुदी-व्याख्या (iii) सुबोधिनी-सिद्धान्तकौमुदी- व्याख्या
3.	नागेशः	1714	(i) उद्योत प्रदीपस्य टीकाः (ii) विषमी' शब्दकौस्तुभस्य व्याख्या (iii) लघुशब्देन्दुशेखरः, बृहदच्छब्देन्दुशेखरः (iv) परिभाषेन्दुशेखरः (v) वैयाकरणसिद्धान्त-वृहद, लघु-परम-लघुमञ्जूषा च
4.	पाठकः	1795	(i) लघुशब्देन्दुशेखरस्य व्याख्या (ii) परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्या
5.	बालं भट्टः (वैद्यनाथ पायगुडे)	1750	(i) 'छाया' उद्योतस्य टीका (ii) 'उद्योत-शब्दकौस्तुभस्य व्याख्या (iii) 'भावप्रकाश- शब्दरत्नस्य व्याख्या (iv) 'चिदस्थिमाला-लघुशब्देन्दुशेखरस्य व्याख्या

			(v) गदा-परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका (vi) 'कला' लघुमञ्जूषायाष्टीका
6.	भैरव मिश्रः	1780	(i) 'चन्द्रकला लघुशब्देदुशेखरस्य व्याख्या (ii) 'भैरवी' परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका (iii) 'परीक्षा' वैयाकरणभूषणसारस्य टीका
7.	मन्तुदेवः	1760	(i) 'लघु-वृहद्दर्पणा च वैयाकरणभूषणसार टीका
8.	दीक्षित राजारामः	1760	(i) 'लघुमञ्जूषायाः टीका
9.	हरिनाथद्विवेदी	1780	(i) अकाण्डताण्डवः परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका
10.	हरिवल्लभ	1700	(i) शब्दकौस्तुभस्य व्याख्या (ii) वैयाकरणभूषणसारस्य टीका

3. ऊनविंशशतकस्य केषाञ्चिद् विशिष्टवैयाकरणानां संक्षिप्तपरिचयः-

1. काशीनाथशास्त्री

जीवनपरिचयः-

महाराष्ट्रस्य 'बाई' इत्याख्ये प्रसिद्धे नगरे अविकसन् पण्डित-घराना इत्याख्येषु काशीनाथशास्त्रिणः पिता गोविन्दाचार्यः अष्टपुत्रे विशेषोल्लेख आसीत्।

अध्ययनकालः

तेन पितुः सकाशाद् विधिवदमधीतम्। व्याकरणशास्त्रस्य वैशिष्ट्याय तस्य पिता तं सतारा इत्याख्यस्य नगरस्य सुप्रसिद्ध विदुषः भास्करशास्त्रिणः अभ्यंकरस्य पार्श्वेऽध्ययनाय प्रैषयत्। तत्राधीत्य स्वयोग्यतायां सातिशय प्रौढिं प्राप्त्यर्थ स काशीं प्रत्यागच्छत्। तस्मिन् काले काश्यां व्याकरणस्य परिष्कारपद्धतेरुदयोऽभवत् ।

यदा काशीनाथशास्त्री काश्यामागच्छत् तदा स गंगारामत्रिपाठिनः अन्तिमसमयस्य छात्र आसीत्। त्रिपाठिनः प्रमुखशिष्यस्य पण्डित-जगन्नाथशास्त्रिणः (गाडगिलस्य इत्याख्यस्य) सुयोगोऽपि तेन प्राप्तः। स गुरुचरणेषु उपविश्य अस्यैव परिष्कारपद्धत्या शेखरद्वयस्य गम्भीरमध्ययन-मकरोत् ।

अध्यापनकार्यम् -

अध्ययनात्परं स काशिराजकीय - पाठशालायाम् व्याकरणशास्त्रस्याध्यापकपदं सुशोभितवान्। अस्य कार्यकालोनुमानतः 1820, ख्रिस्ताब्दतः 1850 ख्रिस्ताब्दतपर्यन्तं मन्यते । 7.5.1844 ख्रिस्ताब्दे संस्कृतकॉलेजेन प्रकाशितसूचनापत्रे काशीनाथशास्त्रिणः सर्वप्रथमे हस्ताक्षरं मिलति। अस्मिन् सूचनापत्रे छात्राणामध्ययनक्रमस्याध्येयविषयाणं च निर्धारणम् अस्ति यत् को विषयः कस्य पार्श्वे गत्वा पठितव्यः। तेन सूचनापत्रेण ज्ञायते यत् महाभाष्याध्येतॄन् छात्रान् महाभाष्याध्ययनाय काशीनाथशास्त्रिणः समीपे गन्तव्यम्। तद्यथा-

'काशीनाथशास्त्रिणश्च समीपेऽपि 'महाभाष्याध्ययनेच्छवो महाभाष्यं पठितुं शक्नुवन्ति।[8]

वैशिष्ट्यम् -

काश्यामेकः काशिनाथः इत्युक्तिस्तस्य कृते प्रसिद्धा आसीत्। पण्डित अम्बिकादत्तव्यासः संरकृतकॉलेजस्यैव छात्र आसीत् तथा च स तस्य युगस्य

---

8 काशी को पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायः पृष्ठ-154-56-प्र. सं. 1983

पण्डितानां वैदुष्येण सुपरिचित आसीत्। स स्वनिबन्धे-काशीनाथशास्त्रिण तस्मिन् काले काश्यां व्याकरणस्य 'राज्याभिषेकप्रदाता' इत्यलिखत्।

काशीनाथशास्त्रिणः, पट्टशिष्येण पण्डित् राजारामशास्त्रिणा स्वविश्रुत-धार्मिकनिबन्धे विधवोद्वाहशङ्कासमाधि इत्यस्यैकस्मिन् पद्ये गुरुवरपण्डित-काशीनाथशास्त्रिणः, चरणसेवया स्वप्रखरबुद्धेः प्राप्ति इत्यलिखत् । तद्यथा-

गुरुवर-बुध-काशीनाथ-शास्त्र्यङ्घ्रिसेवा,

प्रबलधिषण-राजाराम शास्त्री करोति।

मुनिवचन-सुदृष्ट्या लब्धवर्ण्येति विद्व-

दभिनव-विधवीद्वाहशङ्का-समाधिम्।।[9]

काशीनाथस्यैव अन्यतमः पंडितयागेश्वर ओझा इत्याख्येन परिभाषेन्दु-शेखरस्य एवं हैमवती टीकायां काशीनाथशास्त्री समस्तविदुषां धुर्यं सुधीनां इत्युक्त्वा स्वपाण्डित्यं प्रदर्शितम्। तद्यथा-

श्रीविष्णुं विधि-नारद-प्रभृतिभिः संसेविताङ्घ्रिद्वयं,

काशीनाथ-गुरुं समस्त विदुषां धुर्य सुधीना वरम्।

शिष्याः

तस्य त्रयः प्रमुखा शिष्या 1. पण्डितराजारामशास्त्री (कार्लेकरः) 2. पण्डित बालशास्त्री (रानाडे) 3. पण्डित यागेश्वरशास्त्री (ओझा) चासन्। एतेषां पाण्डित्यस्य शिष्य-परम्परा काश्यां सातिशय पल्लविता पुष्पिता चाभवत्। यैषां प्रयासैः

---

9 काशी को पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायः पृष्ठ-156-प्र. सं. 1983

पाणिनिव्याकरणस्य परिष्कारग्रन्थानां रचना शास्त्रार्थस्य मौखिकप्रवचनैः चाग्रेऽग्रे पल्लविता विकसिता चाभवत्।

2. बालशास्त्री

(कालः 1839 ख्रिस्ताब्दतः 1882 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

पण्डितप्रवरबालशास्त्रि स्वयुगस्य एक विचक्षणो विद्वान् आसीत्। स चित्तपावनजातीय महाराष्ट्रिय कोंकणस्थ ब्राह्मणकुले भारद्वाजगोत्रे (रानाडे) उत्पन्नोऽभवत्। बालशास्त्रे पिता गोविन्दभट्टस्य मूलग्राम कोंकणे अञ्जनवेली पार्श्वे 'भारतगांव आसीत्। ततः काश्यामागत्य अस्सीघट्टे न्यवसत्। काश्यामेव 1839 ख्रिस्ताब्दे (1886 वैक्रमाब्दे) पौषकृष्णदशम्यां सोमवासरे महापुरुषबालशास्त्रिणो जन्म अभवत्। अस्य मातुः नाम 'काशीबाई आसीत्। ग्वालियरस्य बच्याशास्त्रिणः कन्यया सह तस्य पाणिग्रहणसंस्कारः 1845 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। पुत्रोत्पत्तेरभावात्स विष्णुदीक्षितनामकं एकं बालकं पुत्रत्वेन स्वीकृतवान् । 1882 ख्रिस्ताब्दे (1939 वैक्रमाब्दे) स स्वर्गलोकमगच्छत्।

अध्ययनकालः -

बालशास्त्रिणं तृतीये वयसि पिता गोविन्दभट्टः महती तपस्यया प्राप्तं स्वीयं शिशु विद्वांसं मित्रं श्रीरामकृष्णदीक्षितं (धारय उपनामधारीं) समर्प्य दिवंगतः। तत्र पञ्चमे वर्षे उपनयनसंस्कारात्परं तेन दीक्षितमहाभागेन तैत्तिरीय शाखानुसिरिणो कृष्णयजुर्वेदस्या-ध्ययनमकरोत्। ततश्च स ग्वालियरनगरस्य बाबाशास्त्रिणः बापटमहोदयात् षड्मासनन्तरमेव समस्तां सिद्धान्तकौमुदीम् अध्यैत। अनन्तरं कुप्पाशास्त्रिणोऽन्तेवासीछात्रो भूत्वा पूर्वमीमांसाम-धीतवान्। पुणेनिवासिनो

मोरशास्त्रिणः ग्वालियरनगरे एव न्यायशास्त्रस्याध्ययनम-करोत्। ग्वालियरतः प्राथमिकविद्यां संप्राप्य पत्न्या सह वाराणसीं प्रत्यागच्छात्। स काशीनाथशास्त्रिणः (अष्टपुत्रे इत्याख्यात्) व्याकरणशास्त्रस्य किञ्चिद् अधीत्य तदाज्ञया पण्डित राजारामशास्त्रि-चरणेष्वुपविश्य समग्रस्य व्याकरणमहाभाष्यस्य गभीरमध्ययन-मकरोत्। तस्मिन् काले काशीनाथशास्त्री 'अपर पाणिनिः' इति नाम्ना प्रथित आसीत् ।

अध्यापनकार्यम् -

ग्रिफिथमहोदयेन तस्य नियुक्तिः राजकीय पाठशालायां 1864 ख्रिस्ताब्दे (स. 1921 वैक्रमाब्दे) सांख्यशास्त्रस्याध्यापकपदे कृता। तस्मिन् काले शास्त्रिणः पञ्चविंशतिः वयस आसीत्।

कृतिपरिचयः -

'व्याकरणमहाभाष्यटिप्पणं' 'परिभाषेन्दुशेखरस्य- **'सारासार विवेक'** नाम्नी टिप्पणी **बृहज्ज्योतिष्टोमपद्धतिः** चेत्यादयः प्रमुखाः कृतयः सन्ति। स्वगुरो पं. राजारामशास्त्रिणः **'विधवोद्वाहशंका समाधि'** नामके ग्रन्थे । **'दोषभास-निरास'** नामक तिलकं विलिखितवान्।

प्रमुखाः शिष्याः -

प्रमुखेषु शिष्येषु महामहोपाध्याय इति पदव्या मण्डिताः चत्वारः शिष्याः सर्वसम्मत्या प्रथमश्रेण्या गण्यन्ते। ते च महामहोपाध्याय पं. शिवकुमारशास्त्री म. म. गंगाधरशास्त्री, म. म. दामोदरशास्त्री, म. म. रामकृष्णशास्त्री सन्ति ।

3. 'वैयाकरण केसरी' पं. यागेश्वरशास्त्री आस्पद- 'ओझा'

(कालः 1828 ख्रिस्ताब्दतः 1899 ख्रिस्ताब्दापर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

विद्वान् अयं बालशास्त्रिणः सतीर्थ्य आसीत्। बालशास्त्रिणा व्याकरणशास्त्रे परिष्कार पद्धतिः प्राथम्येन प्रस्तुता परन्तु यागेश्वरमहोदयः प्रक्रियापद्धतिं

पाणिनीव्याकरणस्य गूढार्थानां (रहस्यानां) प्रकाशनाय समीचीनाममन्यत्। वस्तुतः प्रक्रियापरिष्कारौ उभावन्योऽन्यस्य पोषकौ स्तः। तस्य जन्म उत्तरप्रदेशस्य बलिया जनपदस्य चोल्हनचक्र (रूद्रपुर) ग्रामे 1828 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। तस्य पितुर्नाम श्री ओंकार ओझा आसीत्। तस्य चतुर्षु पुत्रेषु तृतीयः पुत्रः यागेश्वरशास्त्री आसीत्। तस्य प्रथम पत्न्याः एकः पुत्रोऽभवत् यस्य नाम पं. देवकृष्ण ओझा आसीत्। प्रथमपत्न्या निधनात्परं स पुनर्विवाहमकरोत्। द्वितीयपत्न्या एका पुत्री जन्मलब्धवती यस्या नाम गौरी आसीत्। देवकृष्णस्यैकः पुत्र (रामनाथ ओझा) एका पुत्री (शिवमुनी देवी) स्तः। शिवमुनीदेव्याः विवाह आचार्यबलदेव उपाध्यायेन'[10] सहाभवत्।

अध्ययनकालः -

बाल्यावस्थाया एवं प्रतिभासम्पन्नस्य स्वाध्यायप्रियस्य च शास्त्रिणः पिता स्वदारिद्र्यात्काश्यादिषु विद्यास्थलेष्वध्ययनाय प्रेषयितुमसमर्था आसीत्। तस्मात् स कतिपयानि वर्षाणि ग्रामपाठशालायामेव शिक्षां प्राप्नोत्। तथापि स्वाध्यायस्योत्कृष्टाभिलाषात् मातापित्रोः परिवारजनानां चानुमतिं विना स गृहात् पलायनमकरोत्। स्वग्रामं निकषां महाराजा विजयगारम् आसीत्, यस्यौदार्याद् आर्थिकसहाय्यत्वादैव स स्वाध्यायमकरोत्। स पदभ्यामेव गोरखपुरं[11] प्रत्याध्यनाय निरगच्छत्। कतिचिद्वर्षाणि गोरखपुरेऽधीत्य काशीमगच्छत्। तत्र काशीनाथशास्त्री कार्लेकरमहोदयस्य समीपे व्याकरणशास्त्रम् अध्यैत।

अध्यापनकार्यम् -

पं. यागेश्वरशास्त्री निस्पृहताया मूर्तिः पाण्डित्यस्य स्थावरोऽवतार आसीत्। स वेतनमस्वीकृत्य प्राचीनानादर्शनानुसृत्य छात्रान् व्याकरणमध्यैत। स भृतिमूलकमध्यापनं कथमपि न स्वीकृतवान्। पं. राजारामशास्त्रिणः रुग्णकाले यागेश्वरशास्त्रिणे कॉलेजाध्यापनाकार्यमयच्छत्। परन्तु स तस्मिन्नध्यापनावसरे

---

10 काशी की पाण्डित्य परम्परा- आ. बलदेव उपाध्याय, पृष्ठ – 195, प्रं. सं. 1983

11 काशी की पाण्डित्य परम्परा- आ. बलदेव उपाध्याय, पृष्ठ – 196, प्रं. सं. 1983

वेतनस्य प्राप्तसम्पूर्णराशिं स्वयं न स्वीकृत्य पं. राजारामशास्त्रिण पुत्रेभ्योऽयच्छत् 1875 ख्रिस्ताब्दे गुरो देहावसानात्परं कॉलेजस्य तात्कालीनाध्यक्षो ग्रीफिथमहाभागः तस्य गृहमागत्याध्यापनाय विशेषाग्रहमकरोत् परन्तु स भृत्तिमूलकं वृत्तिं न स्वीकृतवान्।

कृतिपरिचयः -

श्री यागेश्वरशास्त्रिण एकमात्ररचना परिभाषेन्दुशेखर विद्वत्तापूर्णा व्याख्या **'हैमवती'** टीका अस्ति। अस्य पाण्डुलिपि यागेश्वरशास्त्रिणा विरचिता। कृतिरियम् सस्कृत-विश्वविद्यालयात् 1975 ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिता। हैमवती-टिकायाः प्रारम्भे यागेश्वरेण स्वीयपूज्यगुरुदेवस्य स्मरणः इत्थं प्रकारेण कृतम्।

श्री विष्णुं विधिनारदप्रभृतिभिः संसेविताङ्घ्रिद्वयं,

काशीनाथगुरुं समस्तविदुषां पूर्व सुधीनां वरम्।

ध्यात्वा टिप्पणकृत्प्रसारित-महामोहान्धकारं मया,

सद्यः तर्कमयूखराजिभिरपाकर्तु पराक्रम्यते।।[12]**"**

परिभाषेन्दुशेखरस्य 'गदा' नाम्नी टीकाया रचयिता वैद्यनाथोऽनेकासु परिभाषासु पाठस्य निर्देशमकरोत्। यागेश्वरशास्त्रिणा स्वीकृतपाठः तस्मात्सर्वथाभिन्नोऽस्ति। स नागेशग्रन्थे परिभाषेन्दुशेखरे बहुस्थलान् स्वप्रतिभया चिन्त्य इत्युक्त्या स्वीयोत्कृष्टपाण्डित्यस्य परिचयमयच्छत्। व्यपदेशिवदेकस्मिन् (परिषाभा-30) स्थले नागेशकथनं यागेश्वरशास्त्रिणा वस्तुतश्चिन्त्यमिदम् इति विलिख्य स्वारूचिं प्रदर्शितम्।

इत्थमेवानन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते (परिभाषा-52) इति व्याख्यावसरे हैमवतीकारो नागेशकथनं चिन्त्यैवामन्यत् । इत्थं हैमवत्यां टीकायां

---

12 काशी की पाण्डित्य परम्परा आ. बलदेव उपाध्याय, पृष्ठ 202- प्र. सं. 1983

विपुलप्रसंगाः सन्ति येषु यागेश्वरशास्त्रिणः व्याकरणागमस्य विशिष्ट-वैदुष्यमुदघाटितं भवति।

शिष्याः -

तस्य प्रमुखेषु शिष्येषु तद्देशीय काशीमण्डलस्य गोरखपुरमण्डलस्य च छात्राणां बाहुल्येन सह दाक्षिणात्य छात्राणां (तमिल-तेलुगू) महाराष्ट्राप्रान्तीय छात्राणां च बाहुल्यमासीत्। ते शिष्या अध्ययनकाले शास्त्रिण हैमवतीटीकायाः प्रतिलिपीं स्वीयाभ्यां हस्ताभ्यां निर्माय स्वदेशेऽनयन्। तस्मादेव हैमवतीटीकायाः हस्तलेखाः मद्रासपुस्तकालये विशेषेण लभ्यन्ते ।

शास्त्रिणः स्वीयभ्रातुष्पुत्र ठाकुर प्रसाद ओझा तस्य प्रमुखः शिष्यः आसीत्। वीरेश्वरशास्त्री द्राविड पटुशिष्येषु अन्यतम आसीत्।

तस्य रामायणे दृढास्था -

यागेश्वरशास्त्रिणः रामायणेऽगाधश्रद्धा दृढनिष्ठा चासीत्। स न केवल शुष्कवैयाकरण आसीत् प्रत्युतः रसिक हृदयवान् भगवद्भक्त आसीत्। यदा पुत्रवध्वा अनुपस्थित्यां स स्वयमेव भोजनमपाचयत् तस्मिन् समयेऽपि तस्यमुखाद् विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्याजस्रपाठ प्रचलतिस्म। स क्षणमपि व्यर्थ न नाशयति। इमं श्लोकं स्वीयजीवनस्यादर्शवाक्यं मन्यतेस्म। तद्यथा-

आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः शतकोटिभिः।

स चेन्नु, व्यर्थतां नीतःका नु हानिस्ततः परा।।[13]

---

13 संस्कृत वाङ्मय का वृहद् इतिहास-सम्पा. आ. बलदेव उपाध्याय, उत्तर प्रदेश सं. सस्थान् पृ. सं. 271, प्र. सन् 2001

हैमवतीटीका

रचनाकालः ऊनविंशशतकम् (1980)

प्रणेता – पं. यागेश्वर शास्त्री, 'वैयाकरण कैसरी'

महामहोपाध्याय तात्याशास्त्रिणा परिभाषेन्दुशेखरस्य स्वीयभूत्या-ख्यायां व्याख्यायां हैमवतीटीकाया बह्वाश्रयणम् (अनुकरणम्) अकरोत्। तथापि उभयोर्भेदोऽस्ति। भूत्यां परिष्कारशैल्यायाः प्राधान्यमस्ति चेत् हैमवत्यां प्रक्रिया-शैल्यायाः, तथाप्यनेनेदं वक्तुं न शक्यते यत् यागेश्वरमहोदय परिष्कारपद्धतेः सर्वथा तिरस्कारमकरोत्।

अन्तराङ्गादप्यपवादो बलीयान्[14] (परिभाषा-57) अस्या व्याख्यावसरे नव्यपरिष्कार-पद्धतेरव-लम्बनं कर्त्री तस्य भाषा दर्शनीया अरित।[15]

तात्पर्यमिदमस्ति यत् यागेश्वरशास्त्री परिष्कारपद्धतेः पूर्णपरिचय-मजानन्नपि स्वीयां व्याख्यायां तस्योपयोगं नाकरोत् ।

हैमवत्या महती विशिष्टताऽस्ति यत् सा नागेशकथनस्य प्रत्यक्षरस्य व्याख्यानं कृत्वाऽन्तेविद्यमानान् गूढस्थलान् विशदयति येन परिभाषेन्दु-शेखरस्य तात्पर्य सद्य स्फुरितं भवेत्। हैमवतीटीका सरलसुबोधशब्दैः नागेशाशयं प्रदर्श्य जिज्ञासुजनानां महदुपकारं करोति।

हैमवत्याः प्रभायोऽन्येषु व्याख्यातृषु दृश्यते। भूतिकारस्तात्याशास्त्री 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे परिभाषायाव्याख्यावसरे केचित्तु शब्देन हैमवतीकारस्य

---

14 परिभाषेन्दुशेखर-व्याख्याकारः- आ. विश्वनाथ मिश्रः चौ. सुर. प्रका, वाराणसी, पृष्ठ-268

15 दृष्टव्य 233 पृष्ठतः 219 पृष्ठपर्यन्तम् एवमेव लेखन शैली अपि 240 पृष्ठेऽवलोकनीया अस्ति-हैमवतीटीका

स्मरणमकरोत्। भूत्याः टीकाकारः गणपतिशास्त्री तु स्पष्टमलिखत् यत् किचित्तु इति हैमवतीकाराः[16] अत्र तु टीकाकारो हैमवतीकर्तुः मतम् उपन्यासयति ।

परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याकर्तृषु यागेश्वरशास्त्रिणो नाम नवीन-कल्पनाकर्तृरूपे, प्रक्रिया-शैल्यामेव मूलग्रन्थस्य परिनिष्ठितव्याख्यातरिरूपे च सर्वदा अविस्मरणीयं भविष्यति। पण्डितयागेश्वरेण स्वीयनम्रतासुष्ठु-शब्दैरभिव्यक्ता ।

तद्यथा-

सभ्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरस्मि भक्त्या,

यागेश्वरोऽनधिगतार्थसुशब्दशास्त्रः।

सत्यं, तथापि पुरूषोत्तमपादपद्म,

ध्यानेन लब्धसुमतिर्वितनोमि किञ्चित् ।।[17]

ऊनविंशशतकस्य प्रमुखवैयाकरणानां कालक्रमेण प्रणीता सूची

	वैयाकरणाः	**कालः**	**कृत्तयः**
1.	शास्त्री भास्करः	1810	लघुशब्देन्दुशेखरस्य व्याख्या
2.	महानन्दः	1820	वैयाकरणभूषणसारस्य टीका
3.	आचार्य राघवः	1820	1. 'प्रभा' शब्दकौस्तुभव्याख्या 2. 'विषमी' लघुशब्देन्दुशेखरस्य व्याख्या
4.	ब्रह्मानन्दसरस्वती	1859	चित्प्रभाटीका-परिभाषेन्दुशेखरस्य

16 तत्वप्रकाशिका (भूतेः टीका)-गणपति शास्त्री मोकाटे पृष्ठ 180

17 काशी की पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उपाध्याय पृ. 204, सं. 1983

4. विंशशतकस्य केचन मूर्धन्याः शाब्दिकाः

1. तात्याशास्त्री (रामकृष्णशास्त्री)

(कालः 1845 ख्रिस्ताब्दतः 1919 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

पं. रामकृष्णशास्त्री यत् तात्याशास्त्रीति नाम्ना प्रथितः महाराष्ट्रीय-कोंकणस्थ ब्राह्मण आसीत्। एतेषां पूर्वजानां मूलस्थानं कोंकणप्रदेश आसीत्। अस्य पितुर्नाम पं. महादेवभट्टः अपरनाम बालमभट्ट आसीत्। पितामहस्तु पं. भट्टनारायणशास्त्री आसीत्। पितुः द्वितीयपुत्रस्यास्य जन्म 1845 ख्रिस्ताब्देः (1902 वैक्रमाब्दे) नागपुरेऽभवत् । सार्द्धद्वय वर्षानन्तरमस्य पितरौ दिवंगतौ ततश्च पितृव्येण पं. नागेश्वरभट्ट एवास्य पालनं पोषणञ्च कृतम्।

तस्य परिवारे लक्ष्मीसरस्वत्योः निवास आसीत्। तस्य चत्वारः पुत्रा आसन् येषु ज्येष्ठ पुत्रः व्याकरणसाहित्यवेदान्तविशेषज्ञः पं. नारायणशास्त्री पटवर्धन आसीत्। यस्य 1903 ख्रिस्ताब्देः मृत्युरभवत्। तस्य द्वितीयपुत्रः राजेश्वरीमुद्रालयस्य नियन्त्रकः पं. बालशास्त्रीपटवर्धन आसीत्। तस्य मृत्यु 1916 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। तस्य तृतीयपुत्रः दुण्डिराजशास्त्री चतुर्थश्च वीरेश्वर आसीत्। उभयोर्मृत्युः शास्त्रिणर्निधनात्परमभवत्। 1919 ख्रिस्ताब्देः (फाल्गुनशुक्लतृतीया 1976 वैक्रमाब्दे) प्रातः काले चतुस्सप्ततितमे वयसि स पञ्चभौतिकदेहमत्यजत्।[18]

अध्ययनकालः -

पञ्चवर्षपर्यन्तम् मराठीमातृभाषायामध्ययनमकरोत् । ततश्च पितृव्येण नागेश्वरभट्टेन स्वेन सह काशीमानीतः । चतुर्दशवर्षात्परं स कर्मकाण्डस्य वेदांश्चाध्यैत। विभिन्नशास्त्राणां विशिष्टाध्ययनेच्छया बालशास्त्रिणः शिष्यत्वमङ्गिकृतवान् । गुरोः

---

18 काशी की पाण्डित्य परम्परा- आ. बलदेव उपाध्यायः, पृष्ठ-280, प्र.सं. 1983

कृपया स्वीयबुद्धिबलेन द्वादशवर्षस्याध्ययनं षड्वर्षकाले एक समाप्य सर्वान् आश्चर्यचकितानकरोत् ।

अध्यापनकार्यम् -

सकलशास्त्रपारङ्गतस्य नियुक्तिर्महाराजादरभंगापाठशालायां वाराण-स्यामभवत्। 1980 ख्रिस्ताब्दे गवर्नमेन्ट संस्कृत कॉलेजस्य तात्कालिकप्राचार्यः डॉ. थीवीममहोदयो व्याकरणाध्यक्षपदे नियुक्तवान्। तत्र स अनवरतं 36 षडत्रिंशद् वर्षाणि 1880 तः 1916 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम् अध्यापयत्। अध्यापनसंकल्पेनैव वृद्धावस्थायामपि पालक्यामारूहा महाविद्यालयेऽध्या-पनायागच्छत् शास्त्रिमहोदयः।

कृतिपरिचयः -

पं. तात्याशास्त्रिणः रचनासु परिभाषेन्दुशेखरस्य सुप्रसिद्धा भूति टीका अस्ति। यत्रमूलग्रन्थस्य भावानाम् विवेचनं मार्मिकरीत्या सरलशब्दैः च कृतम् येन परिष्कारपद्धतेः स्वरूपं स्पष्टयति। भूतिविषये अद्योलिखिता संस्तुतिः शोभना ज्ञायते-

शम्भोर्नागेशनाम्नो गहनतरगिरां मर्म सम्यक् प्रकाश्यः,

प्रौढ्या सत्सम्प्रदायागतमखिलमलं ख्यापयत्यर्थजातम्।

विद्यार्थिव्रातमात्ता कठिनतमपरीक्षाब्धिपोतायमानाः,

तात्याशास्त्रीन्द्रकीर्तिः जगति विजयतां भासते यावदर्कः ।।

स शब्देन्दुशेखरस्यापि टीकां प्रणीतवान् इति श्रूयते तथापि इदानीं पर्यन्तं सा न प्रकाशिता। अतोऽस्य विषये किञ्चिदधिकं वक्तुं शक्नोमि।

सम्पादनकार्यम् -

भर्तृहरेर्वाक्यपदीयस्य बनारस संस्कृतसीरीजतः संशोधनेन सह प्रथमप्रकाशनम् तात्याशास्त्रिणः सम्पादकत्वेऽभवत्। 1884 ख्रिस्ताब्देऽस्य प्रथमं द्वितीयं च काण्डं

सम्पादितवान्। स कार्यवशात् तृतीयकाण्डस्य संशोधनं नाकरोत् यस्य गंगाधरशास्त्रिणः मार्गदर्शने संशोधनेन सह 1887 ख्रिस्ताब्दे प्रकाशनमभवत्। अनेन सम्पादितोऽपरग्रन्थः विज्ञानभिक्षुविरचितं योगवार्तिकमस्ति। अस्मिन् कार्ये महामहोपाध्याय केशवशास्त्रिणः सहयोग आसीत्।[19]

उपाधिः-

उभयोः टीकयोः रचनानन्तरं गवर्नमेण्ट संस्कृतकॉलेजबनारसस्य प्राचार्यस्य संस्तुत्या ब्रिटिशसर्वकार सन् 1909 ख्रिस्ताब्दे महामहोपाध्याय इति महनीयोपाधिनाऽलंकृतवान् । तस्योपाधिं प्राप्तेरुल्लेखोऽस्मिन् श्लोके कृतः-

सम्राट् प्रदत्तदुरवाप महामहोपा-

ध्यायेति मान्यपदीं समवाप्य धीमान्।

विद्योतते स्म विदुषां सदसि प्रसिद्धः,

तात्यापराख्यपटवर्धनरामकृष्णः।।[20]

उभयचातुर्यम् -

शास्त्रिमहोदयः शास्त्रलोकयोरुभयोरत्यन्तो निपुण आसीत्। म.म.पं. बालशास्त्रि तस्य व्याकरणस्य गुरुरासीत्। तस्मात् व्याकरणाध्ययनेन सहैव वेदान्तस्य धर्मशास्त्रस्य, सांख्यस्य योगस्य चाध्ययनं कृतवान्। शास्त्रीयज्ञानेन सह लोकव्यवहारेऽपि कुशल आसीत्। तस्मिन् युगे यदा मुद्रणालयस्याभाव वर्तते तदा संस्कृतसाहित्यस्य प्रचार-प्रसाराय स्वीये गृहे एव राजेश्वरी नामकं मुद्रणालयं स्थापितवान्। अतः बहवो ग्रन्थाः प्रकाशिताः। पं. बालशास्त्रिण विरचिताभिः व्याकरणसम्बन्धिटीकाभिः सह स्वेन विरचितान् ग्रन्थान् अपि प्रकाशितवान् ।

---

19 काशी की पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उध्याय पृ. 284 प्र. सं. 1983

20 काशी की पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उध्याय पृ. 282. प्र. सं. 1983

शिष्यमण्डली-

तस्य बहवः शिष्या आसन्। ते त्रिषु वर्णेषु विभक्तुं शक्यन्ते।[21]

1. **मैथिलेयाः-** मैथिलेषु प्रधानशिष्य पं. शशिनाथ झा आसीत्। चान्येषु पं. द्रव्येश झा, श्रीधरझा, महावीर झा, कालिका झा, नन्दन आ. किशोरी झा, जयकिशोर झा, गुनोर झादयः आसन्।

2. **महाराष्ट्रीयशिष्येषु-** पं. रामशास्त्रि परांजपे, दामोदरशास्त्रिसहस्रबुद्धे, रामशास्त्रि, कोटिभास्कर-प्रभृतयः प्रसिद्धाः।

3. **एतद्देशीयशिष्येषु-** तस्यप्रधानशिष्य पं. रामयशत्रिपाठी महाशयजी आसीत्। अन्ये पं. विद्याविलासशुक्ल...पं. रामदेव द्विवेदी, पं. राजनीति पाण्डेय, पं. मोतीराम पाण्डेय, पं. रामउदित उपाध्याय प्रभृतयः। महामहोपाध्यायस्य तात्याशास्त्रिमहोदयस्य कीर्तिः भूति टीकयैवास्ति नात्र लेशमात्रस्य सन्देहस्य स्थानम् तथापि तस्य प्रशंसाया पं. नारायणशास्त्रिणः प्रशस्तिरियम् सर्वथा उचिताऽस्ति-

विदत्कुलस्यांलकारो, वैयाकरणधूर्धरः ।

तात्याशास्त्री विजयते, रामकृष्णापराभिधः।।[22]

भूतिटीकाया वैशिष्ट्यम् -

श्रीतात्याशास्त्रिमहोदयेन विरचितेयं टीका परिभाषेन्दुशेखरस्य गूढार्थ सरसरीत्या स्पष्टयति। गदावदस्या अपि नामकरणेन टीकाकारस्य शैवत्वम-

---

21 काशी की पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उध्याय पृ. 283. प्र. सं. 1983

22 काशी की पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उध्याय पृ. 285. प्र. सं. 1983

भिव्यज्यते। भूतनाथस्य-श्रीशङ्करस्य, भूति-समुद्धूलनं सकलपापविनाशन-मिति कल्याणाभिलाषुकानां तिरोहितं नास्ति। टीकाया अपि यथानुगुण्यमनेन विलसति । एतन्नामकरणेन दोषनिवारणपूर्वकं कल्याणोपपादनं स्पष्टमेव। मङ्गलाचरणे भूतिकारेण लिखितम्- प्राचीनवैयाकरणाना-मिन्द्रादीनाम् शास्त्रे वचनरूपाणि ज्ञापकन्याभ्यां प्रमितानि भाष्यवार्तिक कारयोरभिप्रेतानि यानि परिभाषारूपाणि तानि अत्र ग्रन्थे व्याख्यायन्ते।[23]

भूतिकारस्य प्रतिपादनशैली गदाकारवत्प्राञ्जलतावगहिनी नास्ति प्रत्युतः नैयायिकानां लम्बसरणिमाश्रयते । अनेन विदुषा सीरदेव-नीलकण्ठदीक्षितादयोवि-द्वांसो विशिष्य विश्लेषिताः प्रत्यालोचिताश्च। पक्षपोषणं तु आत्यन्तिकनिर्णयेन नागेशभट्टोक्तस्यैव विहितम्।

भूतिटीकाया एषा महती विशेषता वर्तते यदस्यां टीकाकारेण प्रसङ्गवशाद् बहूनां लक्षणां संस्काराय स्पष्टाय च प्रयत्नं कृतम्। साम्यमावध्यान्यत्राप्यन्वयनं तावदस्याष्टीकाया अनुपमो गुणो विद्यते। मूलोक्तार्थविशदीकरणं तावट्टीकायाः प्रथमं लक्ष्यम्भवति, विश्लेषणं तु नान्तरीयकता-नुगमेव स्यात्किन्तु दुरुतार्थकं न स्यादिति तत्र प्रथमापेक्षा भवति। मघवामूलमिति न्यायेन प्रवर्तनं यत्रैकतो वैदुष्यं प्रदर्शनमात्रोदद्देश्यत्तां व्यनक्ति तत्रैवाऽपरत उपयोज्यत्वाहानमप्यभिव्यनक्ति। बौद्धिकाव्यायामाऽऽया-मपरायणानां कृते तु टीकाऽनपेक्षितेव भवति, स्वयमवबुद्धार्थत्वादिति । अत. सद्योऽर्थसर्म्पकतया भाष्यदृगादर्शदिशमुद्दद्देश्य-तावच्छेकतया भूतिकारेण विदुषा यत्प्रयासो विहितः तच्छात्रकल्याणाय मङ्गलाय वा भवतीति ध्यातव्यम्।

---

23 संस्कृत वाङ्मय का वृहद् इतिहास (पञ्चदशखण्ड-व्या.) आ. बलदेव उपाध्यायः, पृ. 275, प्र. सं. 2001

2. पण्डित उमापत्ति द्विवेदी

प्रसिद्धनाम पं. नकछेदराम दूबे

(1853 ख्रिस्ताब्दतः 1911 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

पण्डितप्रवर उमापतिद्विवेदीमहोदयो बालशास्त्रियुगस्यैकालौकिक विद्वान् आसीत्। स गोरखपुरमण्डलस्य बांसगांव उपखण्डस्य पार्श्वे 'सहु आपार' ग्रामस्यासीत्। ततस्तस्य परिवारो गोरखपुरनगरस्य आर्यनगर (अलीनगर) वसतावऽगच्छत् । तस्य कुलम् गोरखपुरस्य प्रतिष्ठितः परिवारः गौतमगोत्रीय-काश्वनीगुरुदुबान-सरयुपारीणब्राह्मणस्यासीत्। तस्य जन्म 1853 ख्रिस्ताब्दे (चैत्रशुक्ल द्वितीया वि. स. 1910) गोरखपुरेऽभवत् । तस्य पितुर्नाम हरिनाथद्विवेदी आसीद् यत् तस्मिन्नकाले व्याकरणन्यायवेदान्तानां मूर्धाभिषिक्तो विद्वान् अमन्यत्। स पितरं पं. हरिनाथद्विवेदमहोदयम् काशीवासार्थ परिवारेण सह 1897 ख्रिस्ताब्दे तत्र गत्य निवासमकरोत्। अष्टपञ्चाशद् वयसि 1911 ख्रिस्ताब्दे (आषाढशुक्लाष्टम्यां तिथौ 1968 वैक्रमाब्दे) निर्वाणमवाप्तवान् ।'[24]

अध्ययनकालः -

हरिनाथद्विवेदीमहोदयात् स सकलशास्त्राण्यधीत्य तेषां तलस्पर्शि वैदुष्यं प्राप्तवान्।

अध्यापनकार्यम् -

स प्रारम्भकाले गोरखपुरस्य पाठशालास्वेवाध्यापनमकरोत्। ततश्चायोध्यामहाभागस्य विशिष्टपाठशालायाम् उच्चश्रेणी छात्रान् अध्याप्य

---

24 काशी की पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायः, पृ. 357-73, प्र. सं. 1983

वैदुष्यकीर्तिमवाप्तवान्। स चतुरस्रपाण्डित्यस्य विशिष्ट विद्वान् आसीत्। तथापि तस्य न्यायशास्त्रस्योभयोः तन्त्रयोः प्राचीननव्ययोः वैदुष्यमलौकिकमासीत् ।

कृतिपरिषयः

द्विवेदी उमापतिर्बहून् ग्रन्थान् प्रणीतवान् तथापि मुख्यतया स वैयाकरण आसीत्। स नागेशभट्टविरचितस्य शब्देन्दुशेखरस्य परिभाषेन्दु-शेखरस्य च जटा नाम्नी टीका विरचितवान्। तस्य तृतीया कृतिः 'नारायण काव्यम्' अस्ति। तस्याअन्तिमो ग्रन्थः सनातनधर्मोद्धारोऽस्ति यत्तस्य कीर्ति स्थायिनी कर्तुं सर्वथा योग्यम्। चतुर्षु खण्डेषु विभक्तोऽयं विशालकायग्रन्थ मूलरुपे संस्कृते विरचितः। तस्य हिन्द्यामनुवादोऽपि द्विवेदिनैव कृतः। अस्य पूर्वार्द्धस्य खण्डद्वयस्य प्रकाशनं लेखकस्य प्रकाशन लेखकस्य जीवनकालेऽभवत्। उतरार्द्धखण्डद्वे मदनमोहनमालवीय-महाभागेन हिन्दुविश्वविद्यालयात् प्रकाशितौ।

वैशिष्टयम् -

व्यवहारपटुता शास्त्रीय पाण्डित्येन सह व्यावहारिकपटुताया संगमो मणिकाञ्चनसंयोगवदाश्चर्यकारी आसीत्। तस्य गृहे बहुसम्पदाऽऽसीत् न्यायालये प्रायः वादः (केस) प्रचलितस्म। तदा वादविवादकाले तस्य चातुर्यमवलोक्य विधिवेतारोऽपि आश्चर्यचकितोऽभवन्। शास्त्रज्ञानेन सह मल्लेयोद्धा अप्यासीत्। महाराजा नेपालस्य राजसभाया पूर्व सभायाः पण्डितान् पराजित्य ततश्च मल्ल-शालायां सर्वान् मल्लान् विजित्य संस्कृतविद्या-विशारदस्य, मल्लविद्याविचक्षणस्य च ख्यातिमर्जितवान्। तस्य वैदुष्यस्य प्रशस्तिरियं यथार्थैवास्ति। तद्यथा-

न्यायाम्भोरूह-मध्यगग्रहपतिर्योगे यतीनां पतिः,

वेदान्तार्णवकर्णधारनृपतिः साहित्यवाचस्पतिः।

चाणक्योऽखिलकूटनीतिनृपतिः सांख्याम्बराहर्पतिः,

शब्दे कश्चिदुमापतिर्विजयते मल्लेषु सेनापतिः ।।[25]

3. श्रीगंगाधरशास्त्री तैलङ्ग

(कालः 1853 ख्रिस्ताब्दतः 1913 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः

गंगाधरशास्त्रिणः जन्म काश्यामेवाभवत् परन्तु तस्य मूलस्थानं कर्नाटकराज्यस्य बंगलोरमण्डलस्य यस्सरगट्टा नामको ग्राम आसीत्। तत्रैव गौतमगोत्रः श्रौतस्मात् कर्मधुरन्धरो सुब्रह्मण्यशास्त्री 'मानवल्ली नामको विज्ञो ब्राह्मणो निवसति स्म। तस्यैव पुत्र नृसिंहशास्त्री बाल्यकाले पितरौ देहावसानात्परम् अनाथावस्थायां बंगलोरस्थ मातुलाश्रये आगत्य न्यवसत् नृसिंहशास्त्रिणः ज्येष्ठपुत्रस्य जन्म 1853 ख्रिस्ताब्दे (1910 वैक्रमाब्दे) गंगादशहरायां पवित्रदिवसेऽभवत् । तस्मात् तस्य मातामही गंगाधर इति नाम कृतवती। दैवदुर्विपाकेन तस्य माता तृतीये वयसि दुग्धं पिबन्तं बालकं त्यक्त्वा कालकवलिता अभवत् ।

गंगाधरशास्त्रिणो द्वौ पुत्रौ स्तः 1. पं. दुण्ढिराज शास्त्री 2. पं. भालचन्द्रशास्त्री च। दैवदुर्विपाकेन 1904 ख्रिस्ताब्दे सकलशास्त्रपारङ्गतस्य ज्येष्ठपुत्रस्य निधनमभवत्। तेन शास्त्रिण ह्रदये वज्रपातोऽभवत्। भीषणं दुःख विस्मृत्य शास्त्रिमहोदयोऽखिलभारते तीर्थयात्रामकरोत्। ततश्च 'अलि विलापि संलाप' इति महनीयदार्शनिककाव्यम् व्यरचयत्। तस्य पुत्र पण्डितभालचन्दशास्त्रिमहोदयो गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज वारणस्यां साहित्यविभागस्य प्राध्यापक आसीत्। 1913 ख्रिस्ताब्दे (1970 वैक्रमान्दे ज्येष्ठशुक्ल प्रतिपदायां) स्वीयपांचभौतिकं शरीरं त्यक्त्वा शिवत्वं प्राप्नोत्।

---

25 हरि हरचरितः पृ. 2-30

अध्ययनकालः-

पिता बालकस्य बाल्यसंस्कारात्परं स्वयमेव प्रारम्भिकीं शिक्षा-मयच्छत्। बालकस्य एतावती बुद्धिः आसीत् यदष्टवर्षे स पञ्चकाव्येषु व्युत्पतिं प्राप्तवान् ।

उपनयनसंस्कारात्परं तात्कालीन महान् वैदिकपण्डितबालकृष्ण-भट्टस्य[26] पाठशालायां प्रविश्य स स्वीयं वैदिकशाखायां आपस्तम्बशाखायाः साङ्गकृष्णयजुर्वेदस्य च विधिवदध्ययन-मकरोत्। ततश्च पितुराज्ञया बनारस संस्कृतकॉलेजे दशवर्षाणियावदध्यनमकरोत्। तत्रैव पं. राजारामशास्त्री आसीत्। य व्याकरणशास्त्रस्य पतञ्जलेर्नूतनावतारो मन्यते स्म। तस्मात् व्याकरण-धर्मशास्त्र-सांख्य-योग-वेदान्त दर्शनस्य च विधिवद्शिक्षां प्राप्तवान्। संन्यासग्रहणस्य कतिचिद् वर्षात्पर 1875 ख्रिस्ताब्दे (संवत 1932 वैक्रमाब्दे) राजारामशास्त्री कैलासवासी अभवत्। गुरोर्निधनं श्रुत्वा शोकातुरोऽभवत्। यतो हि तस्मिन्नकाले गुरोर्मुखाद् व्यासभाष्यस्याध्य-यनमकरोत् । एकदा रात्रौ रूदन् एवास्वपत्। स्वप्ने स्वीय दुर्दशां स्थितिं गुरुं न्यवेदयत्। गुरू स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा व्यासभाष्यस्यावशिष्टानामं-शानामध्यापनं स्वीकृतवान्। फलतः दिवङ्गतगुरोः व्यासभाष्यस्याध्ययनस्य स्वीयेच्छामपूरयत्।[27]

अध्यापनकार्यम्-

1879 ख्रिस्ताब्दे तात्कालीन संस्कृत कॉलेजस्याध्यक्ष डॉ. थीवीमहोदयो साहित्य-दर्शनशास्त्रस्य चाध्यापकपदाय शास्त्रिमहोदयं न्ययोजयत्। अस्मिन्नकाले एव तस्य शास्त्रार्थः प्रसिद्धविद्वान्- पं. गट्टूलाल महोदयेनऽभवत्। यस्मिन् सोऽजयत्। गट्टूलालमहोदयः स्वीय आपाततोऽ-समाधेयसमस्यामकथयत् यस्या अक्षरक्रमेणपूर्त्रिरपेक्ष्यते। तद्यथा- बभौ मयूरो लवशेषसिंहः।

---

26 काशी की पाण्डित्य परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायः, पृ. 238, 239, प्र. सं. 1983

27 का. की पा. परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायृ- पृष्ठ-238

काश्य पण्डितो गंगाधरशास्त्री भारतमार्तण्डमुखेन समस्याया निःसरणस्योत्तराङ्केऽस्याः पूर्तिमकरोत् ।

अनेक-वर्णक्रमरीतियुक्तः

कखागघाङ्च्छजझोञटौठः ।

अडंढणस्तोऽथ दधौ न पम्फुल्,

बभौ मयूरो लवशेषसिंहः ।।[28]

अन्वयः- अथ अनेकवर्णक्रमरीतियुक्त कखागघाङ् अच्छजझः ञटौठः अडण्ढणः लवशेषसिंहः मयूरः बभौ।

संस्कृतभावार्थः -

अथ ग्रीष्मकालानन्तरं वर्षायाम्-अनेकवर्णानां क्रमरीत्यायुक्तः विविधवर्णविभूषितः कखागघाङ्कखेन हासेन अंका वक्रगामिनां सर्पाणाम् अघं भक्षणम् अश्नति आद्रियते इति कखागघाङ्। अच्छजझः-अच्छं शोभनं जातः झः भूषणरूपो यस्य स. ञानां पक्षिणां गायकानां या टं ध्वनिं औठति तिरस्करोति इति ञटौठः। अडण्ढणः अचपलः लवौ न्यूनौ शेषसिंहौ यस्मात् स लेवशेष सिंह मयूरः तं खेदं न दधौ किन्तु पम्फुल सन् प्रसन्नौभूत्वा बभौ ।

शास्त्रार्थः विजयात्परं तस्य प्रतिभया प्रसिद्ध्या चाकृष्ट्य गवर्नमेन्ट संस्कृत कॉलेज, कलकातानगरस्य प्राचार्य म. म. महेशचन्द्र न्यायरत्न सी. आई. ई. महोदयः पं. गंगाधरस्य गृहं गत्वा स्वीय महाविद्यालयेऽध्यापनाय प्रार्थयत्। स अध्यापनकार्याय पञ्चसहस्रमुद्राः दातुमुद्यत आसीत्। परन्तु शास्त्री प्रथमतः पितुराज्ञया द्वितीयतः काशीवासस्य लोभात् चेदं प्रस्तावमस्वीकृतवान् । तद्यथा

---

28 का. की पा. परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायृ- पृष्ठ-237

चत्वारिंशत् मुद्रिकाः मात्रवृत्तिः,

काले तस्मिन् शास्त्रिवर्यः कुटुम्बी।

काशीवासैकाग्राहस्त्यक्तवान् तां,

वृत्तिं चान्यामर्द्धसाहसमुद्राम्।।[29]

कृतिपरिचयः

सन् 1882 ख्रिस्ताब्दे बालशास्त्रिणः कैलासवासात्परं गंगाधरशास्त्री स्वीय द्वितीयगुरोरपि जीवनचरितं गद्यपद्यमयीं संस्कृतवाणीं विलिख्य पण्डितपत्रे प्रकशितवान् । ततश्च डॉ. थीबी महोदयस्याग्रहेण पदमञ्जरीर-सगंगाधर-वाक्यपदीय-तन्त्रवार्तिकादीः[30] दुरुहग्रन्थान् टिप्पण्या परिष्कारेण चालंकृत्य पण्डितपत्रे विजयानगरं संस्कृत सीरीजे च प्रकाशितवान्।

उपाधिः -

महारानी विक्टोरियायाः प्रथम जुबिलीमहोत्सवस्यावसरे दिल्लीस्थ केन्द्रियशासकाः तं महामहोपाध्यायेति पदव्या 1887 ख्रिस्ताब्दे विभूषितवन्तः। उपाधिरियं शास्त्रिमहोदयश्च-तुत्रिंशत् वयसि प्राप्तवान्। काशीनरेशेनापि अनेकानि क्षौमवस्त्राणि परिधानानि च प्रदायशास्त्रिणः सम्मानकृतः। 1903 ख्रिस्ताब्दे लार्ड कर्जन वारणस्यामागच्छत् । लार्डमहोदयस्य सम्मानार्थमायोजिते सम्मेलने स शास्त्रिणं सी. आई. ई. इति पदव्या सुशोभितवान्।

यज्ञानुष्ठानम् -

पं. गंगाधरशास्त्रिणो जीवनकार्यस्यैकाऽपरा दिशाऽस्ति। श्रौतयज्ञानां विधिवद् परम्परया सम्पादनम्। यज्ञस्यास्य सम्यक्सम्पादनेनाकृष्टस्य नेपालनरेशस्य

---

29 का. की पा. परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायृ- पृष्ठ-241

30 का. की पा. परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायृ- पृष्ठ-242, प्र. सं. 1983

राजपण्डित आचार्यशिरोमणिशर्ममहोदयोऽपि सोमधानपुरस्सरत्रेताग्नियज्ञस्य सम्पादनाय शास्त्रिणं प्रार्थयत्। शास्त्रिणास्य यज्ञस्य सम्पादनकृतम्।

शिष्याः -

तस्य शिष्येषु त्रयः विद्वांसः स्वीयविषयस्य महान्तः प्रतिभाशालिन्यः मनीषिण आसन्। म. म. पण्डित रामावतार शर्मा म. म. पण्डित नित्यानन्द पर्वतीयः पंडितः दामोदरलाल गोस्वामी च।

अन्यशिष्येषु

पं. हेमराज शर्मा (नेपालमहायज्ञ राजगुरु) पं बालबोधमित्र, पं. दिवाकरमट्ट, पं. नागेश्वर धर्माधिकारी, पञ्चनदीय पण्डित सुदर्शनाचार्य, महाराजा प्रभुनारायणसिंह, पं. रामचन्द्रशास्त्री काले च प्रमुखाः सन्ति।

स्वीय श्रद्धेयगुरोर्स्तुत्यां पं. रामावतारशर्मणः श्लोकोऽयं सर्वदा श्लाघनीयो भविष्यति-

'गताऽर्थोघ जगन्नाथो नापेक्ष्यतेऽप्पयदीक्षितः।

कटुवाग् वेंकटार्योऽपि, सति गंगाधरे गुरौ।।[31]

4. पण्डित काशीनाथशास्त्री

(कालः 1853 ईशवीयतः 1938 ईशवीयपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

त्यागस्य तपस्यायाश्च मूर्त्तेः अन्तर्मुखस्यापि बहिर्मुखस्य पण्डितस्यास्य काशीनाथशास्त्रिमहोदयस्य जन्म बलिया मण्डले 'छाता' नामके एकस्मिन्

---

31 का. की पा. परम्परा – आ. बलदेव उपाध्यायः- पृष्ठ-245, प्र. सं. 1983

ग्रामेऽभवत्। तत्रैव पाराशरगोत्रीबाह्मणवंशे चित्रधरनामक एक विद्वान् अभवत् । तस्य षट्पुत्रेषु व्याकरणशास्त्रनिपुणस्य ज्येष्ठपुत्रस्य 'रामटहल' पण्डितस्य एक एव पुत्रोऽभवत् यस्य नाम काशीनाथ इति विहितः। बाल्येकाले एव तस्य पिता पञ्चत्वं गतः तस्मात् गृहस्थव्ययभारं तस्य माता सोढ्वा पालनं पोषणञ्च कृतवती।

तस्य पं. हरिनाथशर्म पं. रघुनाथशर्म च द्वौ पुत्रौ आस्ताम्। ययोः हरिनाथशर्मा दर्शनव्याकरणयोः विद्वान् आसीत् । स काश्यामेव एकस्मिन् विद्यालयेऽध्यापनमकरोत्। हिन्दीभाषाया विशेषज्ञ आसीत् हरिनाथशर्मा महोदयः। अस्य द्वितीय पुत्र पं. रघुनाथशर्ममहोदय गवर्नमेण्ट संस्कृतकॉलेजे प्राध्यापक आसीत् यत् सेवानिवृत्तेरनन्तरं स्वीय छाताग्रामे वासमकरोत् ।

अध्ययनकालः -

अष्टवर्षस्यास्य यज्ञोपवीतसंस्कारानन्तर स्वग्रामात् किञ्चित् दूरे स्थिते 'सहतवार' नामकग्रामस्य पाठशालाया गत्वा गुरोः सारस्वतव्याकरणमपठत्। स छाता ग्रामस्य पश्चिमदिशि क्रोशद्वयस्य सुरहनामकं तालस्थ मन्दिरे निवसतः परमेश्वरदत्तमिश्र-नामकादविदुषः सिद्धान्तकौमुदीं मनोरमां परिभाषेन्दुशेखरञ्च अधीतवान्। ततश्च गुरोरादेशात् उच्चशिक्षायै काशीमागत्य अस्सीक्षेत्रेस्थिते गूदडदास अखाडा नामाख्ये स्थलेऽवसत्। अस्यैव अस्सीघट्टस्थ द्वारकाधीशदेवालये निवसतः पं. माधवाचार्यात् सम्पूर्णान् व्याकरणग्रन्थान् अधीतवान् ।

काशीस्थ हनुमद्घट्टस्थ पं. सीतारामशास्त्रिद्राविडमहोदयाद् नव्यन्यायं ब्रह्मानन्दस्वामिनो वेदान्तशास्त्रम्, पं. नित्यानन्दशास्त्रिणः पूर्वमीमांसाञ्च विधिवदधीतवान् ।

अध्यापनकार्यम् -

स काश्यामेव जगतगञ्जनामके स्थाने स्थितेन दर्शनानन्दस्वामिना स्थापितायामेकस्यां पाठशालायामध्यापयत्। ततश्च स दुर्गाकुण्डसमीपे एकस्मिन्नविद्यालये कानिचिद्दिनानि कार्यमकरोत्। काशीनाथः स्वयोग्य छात्रस्य गंगादत्तोपाध्यायस्य विशेषाग्रहेण हरिद्वारसमीपस्थे गुरूकुल कांगडी विद्यालये द्वादशवर्षपर्यन्तम् आर्य समाजीय छात्रान् अध्यापयत् । तदनन्तरं स कांगडीतः रूडकीगमनकाले मार्गे नरदेवशास्त्रिमहोदयस्य विशेषनिवेदनेन स ज्वालापुर महाविद्यालयेऽपि द्वादशवर्षाणि यावत् अध्यापयत्। ततः परं पं. कृष्णानन्दस्वामिन आग्रहेण काश्यामागत्य उदासीन विद्यालयेऽध्यापनम-करोत्। अत्र द्वित्राणि वर्षाण्याध्याप्य अवकाशं स्वीकृत्य काश्यामेव ईश्वरभजनमकरोत् ।

वैशिष्ट्यम् -

काश्यामेव भगवानदासश्रेष्ठिना तस्मै यावज्जीवनं शतं रूप्यकाणि मासिकवृतिं दत्त्वा विश्वनाथमंदिर निकषा कालिकावीथ्यां निवासव्यवस्था कृता। महामनामालवीयमहोदयेन स्वसंस्कृतमहाविद्यालयेऽध्यक्षपदस्वीकाराय प्रार्थना कृता परन्तु वृद्धावस्थावशात् शास्त्रिणा एनं सम्मानः न स्वीकृतः। मालवीयमहोदयः 1931 ख्रिस्ताब्दे गोलमेजसम्मेलनार्थ इग्लैण्डगमनवेलायां शास्त्रिणा परामर्शमकरोद विदेश यात्रायाश्चागत्य किञ्चित् प्रायश्चितमप्य-करोत्। शास्त्रिमहोदयस्य स्वमातृभाषां भोजपुरीं प्रति बहुशोऽनुराग आसीत्।

कृति-परिचयः -

1. **अनुभूतिप्रकाश व्याख्या** - विद्यारण्यस्वामिना उपनिषत्सार-भूतसिद्धान्तानां संग्रहोऽद्वैतवेदान्तस्य विद्वत्सु अत्यन्तसमादारणीये मन्यते। तस्यैवानुभूति-प्रकाशस्य व्याख्या शास्त्रिणा कृता।

2. **महावाक्य रत्नावली व्याख्या** - तैलङ्गस्वामिना विरचितमूलग्रन्थस्य व्याख्या।

3. **चित्सुखी**- इत्याख्यं वेदान्तग्रन्थं सम्पाद्य शोभनं संस्करणं प्रकाशितवान्। यस्मिन् शास्त्रिमहोदयः स्व टिप्पणीमालिखत् ।

4. **पञ्चदशी व्याख्या**- अप्रकाशितोऽयं ग्रन्थः यस्य हस्तलिखितपाण्डुलिपिः काशीस्थ सरस्वतीभवन पुस्तकालये सुरक्षितास्ति।

प्रमुखशिष्याः -

तस्य शिष्या[32] काशी, कांगडी (हरिद्वार) ज्वालापुर महाविद्यालये च सर्वत्र व्याप्ता आसन्। काशीस्था प्रधानशिष्या-राधाप्रसादशास्त्री, पं. रमापति मिश्र, वामदेव पण्डित, पं. नरसिह त्रिपाठी चासन्। कांगडीस्था शिष्या - पं. शालिग्रामशास्त्री (साहित्यदर्पणस्य विमलाटीका हिन्द्या निर्मितवान्) हरिश्चन्द्रः इन्द्रचन्द्रः जयचन्द्र (चन्द्रत्रयी) चापि प्रधानशिष्या आसन्।

ज्वालापुर महाविद्यालयस्य-पं. नरदेवशास्त्री वेदतीर्थ, पं. पद्मसिंह शर्मा (हिन्दीभाषाया विद्वान्-बिहारी सतसई ग्रन्थस्य व्याख्याकार.) बाबाराघवदास, डॉ. सूर्यकान्तशास्त्री च आसन् ।

5. पं. श्रीजयदेवमिश्रः

(कालः 1854 ख्रिस्ताब्दतः 1936 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

स्वनामधन्यो महामहोपाध्यायस्य प्रातः स्मरणीयस्य श्री जयदेव-मिश्रशर्मणः जन्म मिथिलाप्रदेशान्तर्गतगजहराग्रामेऽभवत्। स रूद्राङ्कशशि-सम्मिते 1901 वैक्रमाब्दे कार्तिकशुक्ल-पूर्णिमायां सुप्रतिष्ठते सोदरपुरश्रोत्रिय-मैथिलब्राह्मण-

---

32 काशी की पाण्डित्य परम्परा - आ. बलदेव उपाध्याय पृष्ठ 473-476. प्र.सं. 1983

कुलेऽभवत्[33] तस्य पितृचरणाः चित्रनाथ-शर्माणश्चतुर्षु सोदरेषु ज्येष्ठाः। तेऽपि चत्वारः सोदरा चित्रनाथपोषणभगवान्दत्तगणेशशर्म्माण नानाशास्त्रेषु पण्डिता आसन्। तेषु पोषणशर्मा व्याकरणन्याय (शब्दखण्ड) धर्मशास्त्रादिष्वति निपुणो बृहतकुटुम्बभार-पोषक आसीत्। माता च शचीनाम्नी सर्वगृहकार्येष्वति पट्वी आसीत्। मिश्रमहोदयस्य मातामहः कुलमणिशर्मा मातुलौ च श्रीमणिरत्नमणिशर्माणौ तदानीन्तनमिथिलाधीश-प्रवर्तितपाण्डित्य-परिचायकधौतपरीक्षायां तत्तच्छात्रेषु लब्ध प्रतिष्ठा आसन्।

मिश्रमहाभागः षट्सु सोदरेषु ज्येष्ठः ते च वासुदेव केशवः जनार्दनः मुकुन्दशर्म्मः मधुसूदनश्चेति । मिश्रमहोदयस्य क्रमशस्त्रिस्रो भार्या आसन्। तासु प्रथम सन्ताना नष्टा। द्वितीयाऽप्यचिरेणैव परलोकं गता। तस्या पुत्रद्वयं कन्यारत्नञ्च। कन्यात्वचिरेणैव पञ्चत्वमगच्छत्। तृतीयाभार्याया एकः पुत्र कन्याद्वयञ्चाभूत्।

कर्णमूलकसन्निपातज्वराभिभूतः मिश्रमहोदयो मरणात् प्राक् चत्वारि दिनानि मणिकर्णिकायाश्चक्रपुष्करणीतीर्थगङ्गाप्रवाहयोमध्ये स्थित्या- 'उत्क्षिप्य बाहू त्वसकृद् ब्रवीमि, त्रयीमयेऽस्मिंस्त्रयमेव सारम्। विश्वेशलिङ्ग-म्मणिकर्णिकाम्बु, काशीपुरी सत्यमिदं त्रिसत्यम्।।' इति पद्यमुच्चैर्घाषयन् मध्याह्नवेलायामात्मीयजनानां समक्षं मणिकर्णिकागङ्गप्रवाहे निमग्नार्द्ध-शरीरः 1983 परिमिते वैक्रमाब्दे फाल्गुनशुक्लसप्तम्यां गुरौ विश्वेश्वरसायुज्य-मगच्छत् ।

अध्ययनकालः -

बहुकुटम्बपरिपूर्णेऽस्मिन् कुले तदानीमुचितलौकिककार्यसम्पादनार्थमपि परिपूर्णधनं नासीदतो जयदेवमिश्रः ब्राह्मणोचित सरकारसम्पादनानन्तरमेव स्वग्रामे विद्याव्यवसाय-सकटमनुभूय नवमे वर्षे ग्रामादबहिर्भूत्वा हरिनगरग्रामे तदानीं

---

33 सं. वाङ्मय का वृहद् इतिहास पञ्चदश खण्ड-व्याकरण- आ. बलदेव उपाध्याय पृ. 276 सं.-2001

विद्याविभावसम्पन्नस्य सुप्रसिद्धस्य हलधर (प्रसिद्ध हल्ली) शर्मणः पार्श्वेऽध्ययनार्थमगच्छत्। तत्र वर्षद्वयं यावद् व्याकरणे तन्त्रे कतिपयग्रन्थान-धीतवान् ।

तत्राप्यार्थिकक्लेशं सम्प्राप्य तत्स्थानं परित्यज्य तदानीं सुप्रसिद्धे गन्धवारिनगर सुविख्यात महामहोपाध्याय डॉक्टर श्रीगंगानाथझाशर्मणो मातामह्या पुण्यशीलया श्री वसुमती देव्या संस्थापिते विद्यालये महामहोपाध्याय-श्रीरजेमिश्रशर्मणः सकाशमध्ययनार्थमगच्छत्। तेनैव शब्देन्दुशेखरादिव्याकरण-ग्रन्थानधीत्य स्वालौकिकविद्याकौशलप्रतिभाभिस्त-दानीमेव विदुषां समाजे परां ख्यातिं प्राप्तवान् ।

ततश्च 1933 ख्रिस्ताब्दे श्रीवसुमतीदेव्या सहैव नावा काशीमागत्य तस्या एवं लब्धजीविकः प्रातः स्मरणीयस्य श्रीमतोः बालशास्त्रिणोऽन्तेवासी भूत्वा पूर्वमधीतमपि व्याकरणं समग्रं सम्मार्ज्य शास्त्रान्तराण्यपि समग्राण्यधिगतवान् । तदनु शास्त्रिणोऽनुरोधेनैव कियन्तं कालं यावत् श्रीदामोदरशास्त्रिणः सकाशे द्वितीयगुरुभावेनाधिगतान्येव शास्त्रण्यालोचयत् । तदनन्तरं क्रमशः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण प्रातः स्मरणीयेन श्रीमता शिवकुमारशर्मणा सह शास्त्रतत्त्वालोचने विशेषेण मिश्रमहोदयस्य घनिष्ठता अभवत्। श्रीमतः शास्त्रिमहाशयस्यालौकिकवैदग्ध्येनाकृष्टो जयदेवस्तृतीयगुरू स्वरूपरूपेणेतं स्वीकृत्य क्रमशोऽधीत्याप्यखिलानि शास्त्राणि पौनः पुन्येन विशिष्टतर्कवितर्कद्वारा एतेन सह सम्यगालोवचितवान् ।

प्रत्यहमुभावपि गुरुशिष्यौ सांयकाले काशीनगराद् बहिः 'बडी गैवी' तिनामकं प्रसिद्धकूपपर्य्यन्तं गत्वा जनासंकीर्णप्रदेशे शास्त्रण्यालोचितवन्तौ । मार्गेऽपेतियोः शास्त्रविचारः प्रचलित एवासीत्। ततश्च बहिर्गमनं परित्यज्य शास्त्रिणो वासस्थलमेवेतयोः शास्त्रसम्मेलनं भवतिस्म। इत्थं कतिपयवर्षपर्य्यन्तं तयोमिर्थः शास्त्रतत्त्वेषु गूढार्थालोचनानि निरवच्छिन्ननि प्रचलितानि। एतादृशं किमपि शास्त्रतत्त्वं नासीत् यदधिकृत्योभयोर्विचारों न प्रवर्तितः। एषु तर्केषु

पूर्वाचार्यैरनधिगतानि शास्त्रमर्माणि समुद्भूतानि। एतानि सर्वाणि जयदेव मिश्रेण स्वीयां टीकायां तत्तत्स्थलेषु सुस्पष्टं प्रतिपादितानि।

अत्रान्तरे जयदेवशर्मणः वेदान्तशास्त्रनिष्णातेन परमहंसपरिव्राज-काचार्येण श्री विशुद्धानन्दसरस्वती महानुभावेन सह परिचयो जातः। अयम् समये समये वेदान्तयोगदर्शनादी-नामालोचनार्थ स्वामिवराणां सकाशं गच्छतिस्म।

अध्यापनकार्यम् -

युवावस्थायामेव काशीस्थ विद्वज्जनमण्डलेषु प्राप्तवैदुष्यप्रतिष्ठाः मिश्रमहोदयः स्वामिवरा-णामनुरोधेनैव श्री शिवकुमारमिश्र श्रीरामकृष्ण (प्रसिद्ध तात्याशास्त्रि) श्रीसुधाकरद्विवेदी श्रीदुःखभञ्जनकविभिः पण्डितरत्नैः सह दरभंगापाठशालायाम् व्याकरणपदं 1974 वि.स. मितवर्षपर्य्यन्तं सुशोभितवान्।

विद्यालयेऽस्मिन्नध्यापनेन सह छात्राणां सुखबोधाय 1971 मिते वर्षे परिभाषेन्दुशेखरस्य विजया नाम्नीं टीकां व्यरचत् तदनन्तरं काशीस्थहिन्दु-विश्वविद्यालयाध्यक्षः प्राच्यविद्याविभागे प्रधानाध्यापकपदे मिश्रमहोदयं सादरमाहूय नियुक्तवान्। तदारभ्याजीवं तदेव पदं तैनालंकृत-मासीत्।

कृतिपरिचयः

1. **विजयानाम्नी** परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका 1971 तमे वर्षे व्यरचयत्।
2. सं 1976 मिते वर्षे शास्त्रार्थरत्नावलीनामकः सपरिष्करः पाणिनीयसूत्रार्थरूपो ग्रन्थः विरचितः। अत्र ग्रन्थे सपरिष्कारः शास्त्रार्थकोटिपरम्परया लौकिक शास्त्रमहिम्न दर्शनं भवति। अत्रैव गुरुपरम्परागता सपरिष्कारा शास्त्रार्थकोटिप्रणाली परा काष्ठां प्राप्य विश्वेश्वर सायुज्यमलभत्।

3. अन्तिमावस्थायां पण्डितमण्डलेन प्रेरितो जयदेवमिश्र 1982 मिते वर्षे व्युत्पत्तिवादस्य जयानाम्नी टीका रचयितुं प्रारभत् किन्तु सर्वेषां शास्त्र-रसिकानां दौर्भाग्येण प्रथमाविवरणे भेदान्वयविचारे प्रत्ययत्वाद्यनुपस्थिति-दशायाम् इतिग्रन्थपर्यन्तां टीका विरच्यैव कर्णमूलकसन्निपातज्वराभि-भूतोऽभवत्। तत्रापि ज्वरप्रलापेषु शास्त्रीयाण्येव वाक्यान्यवदत् ।

तन्निर्मिता अन्ये च ग्रन्थाः -

1. शब्देन्दुशेखरस्य टीका अपर्णा,
2. महाविनायकस्थापनपद्धतिः
3. वास्तुपद्धतिः
4. शतचण्डीविधानपद्धतिः,
5. कुलदेवतास्थापनपद्धतिः
8. नीलवृषोत्सर्गपद्धतिः
7. तुलादानपद्धतिः
8. धर्मशास्त्रविषयका निबन्धाश्च

सम्मानम् -

इत्थं प्रायः षट्चत्वारिंशद्वर्षाणि नानाशास्त्राण्यध्यापयतां सहस्रशश्छा-त्रान् पाण्डित्यपदवीं प्रापयतां लोकोत्तरकीर्ति वैदुष्यमहिमानं च दृष्ट्वा भारतसम्राट् 1916 मिते ईशवीये एभ्यो महामहोपाध्यायपदवीं दत्तवान्। मिश्रचरणानां गणितशास्त्रवर्ज सर्वेष्वपि शास्त्रेषु पूर्णतयाऽधिपत्यमासीदिति।

वैशिष्टयम्

सनातनधर्म्मिणां कृतेऽपि जयदेवशर्मा आदर्श आसीत्। षट्चत्वारिंशद् वर्षाणि यावन्नित्यं ब्राह्मे मुहूर्त समुत्थाय नित्यक्रियादिभ्योः निवृत्य मणिकर्णिकागङ्गाप्रवाहे

कृतावगाहाः विश्वनाथादिदेवतादीनामर्चा विधाय सूर्योदयात्पूर्वमेव सहस्रसंख्यकगायत्रीं जपित्वा विद्यालयं गच्छन्तिस्म ।

सायङ्कृत्य विधाय गुरोरन्तिकं गत्वा तैः सहैव शास्त्राण्यालोच्य प्रहरानन्तरं गृहं समागत्य पुनः तत्रैकत्रीभूतान् विशिष्टछात्रान् आत्मीयान् एकादशवादन-पर्यन्तमध्यापयन् रात्रिभोजना-नन्तरं विश्रामागारं गच्छतिस्म।

मिश्रमहोदयस्य प्रधानतमछात्रेण श्री गंगानाथझाशर्मणा लिखितमित्थं प्रकारेणशून्यमधुना पण्डितमण्डलम्भारते. शास्त्रार्थचर्चा त्वस्तप्रायेव। शोकसन्त-तेनाधिकं वर्णयितुं न पार्यते। समाश्वासनस्थानमेतावदेवयदधिकक्लेशं विनैव पठनपाठनादिकार्य कुर्वाणा एवं यथा सर्वत्र जीवने प्रौढ़ा आसंस्तथैवामरणा-तन्निरवाहयन्। ज्वराक्रान्तदिनपर्यन्तं व्युत्पत्तिवाद-टीकारच-नायां लग्ना आसन्। अत एवोक्तम्-

'जयः कुले जयोऽभ्यासे जयः पण्डितमण्डले।

जयो मृत्यौ जायौ मोक्षे जयदेवः सदा जयः ।।"

6. म. म. शशिनाथ झा

(काल 1869 ख्रिस्ताब्दत. 1931 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

शशिनाथो नामका अनेके मैथिलमनीषिणोऽभूत्। तेषु द्वौ समसामयिकौ ग्रन्थनिर्मातारौ परमप्रसिद्धो आस्ताम्। तयोरेकः वैयाकरणोऽपरश्च नैयायिकः गूढार्थतत्वावलोकव्याख्याता- शशिनाथनिबन्धावलीप्रभृतिग्रन्थनिर्माता आसीत्।

सरला टीकाकारस्य वैयाकरणशिरोमणेः शशिनाथ झाशर्मणः[34] जन्म 1856 ख्रिस्ताब्दे वर्षे मिथिलान्तर्गतचनौरग्रामेऽभवत्। 72 वयसि अवस्थाया 1931 ख्रिस्ताब्दे वर्षे इहलोकलीला समाप्य परलोकं गतवान् ।

अध्ययनकालः -

बाल्यकालात् प्रतिभासासम्पन्नोऽयं काश्या म.म. बालशास्त्रिणं चरणसेवा विधाय पाण्डित्यमवाप्तवान्।

अध्यापनकार्यम् -

व्याकरणस्याखिलान् ग्रन्थान् समधित्य कानपुरनगरे 30 वर्ष यावदध्यापनं कुर्वन् प्रशस्तं यशः प्राप्तवान्। ततश्च 10 वर्ष यावद् मुजफ्फरपुरे धर्मसमाजसंस्कृत-महाविद्यालयेऽ-ध्यापनमकरोत् ।

विशेषः -

अयं हि स्वकीयमधिकं समय पूजायामध्यापने च यापयति स्म। श्रूयते यदयं महाभाष्यस्यानुशीलनेऽद्वितीय आसीत् । शास्त्रार्थावसरेऽयं विपक्षिणां निखिल-परिष्कारान् वा विचारान् भाष्यविरोधमुपस्थाप्यैव खण्डयति स्म।

कृतिपरिचयः -

1. एतत्कृता महाभाष्यटीका आसीदित्यपि श्रूयते। किन्तु इदानीं दृष्टिपथं नागता। 2. अनेन प्रणीता 'विभक्त्यर्थप्रकाशिका' अपि विद्यते। 3. परमलघुमञ्जूषायाः 'सरला' संस्कृत टीका।

सरलाया वैशिष्ट्यम् -

ग्रन्थेऽस्मिन् व्याकरणशास्त्रीयाः पदार्थाः, दार्शनिकविचाराः, सिद्धान्ताश्च नैयायिकमीमांसकादिमतनिराकरणपुरस्सरं वर्णिताः। यथा 1 शाब्दबोधः कीदृशः कथं च भवति, 2. शब्दे कीदृशी शक्तिः 3. शब्दस्य कीदृशं रूपम् 4. धातोरर्थः कीदृशः, 5

---

34 भूमिका, वैया. सि. परमलघुमञ्जूषा श्रीरामचन्द्र मिश्र, प्र.सं. 1982. का. सिं. द.सं. वि. वि.

सुबर्थनामार्थनिपातार्थाः कीदृशाः, 6. समासादिषु वृत्तिषु कीदृशी शक्तिः 7. शब्दो नित्याऽनित्यो वेत्यादयः। टीकेयं झाशर्मकृता मूलार्थालापिनी नूतनविवेचनाशालिनी संक्षिप्ता छात्रोपयोगिनी चास्ति।

7. वसन्त त्रयम्बक-शेवडेमहाशयः

(कालः- 1859 ख्रिस्ताब्दत 1941 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

महाराष्ट्रवर्तिविदर्भामिञ्जनस्य विंशशतकस्य महाकवेः पण्डितमूर्धन्यस्य वसन्तत्रयम्बक-शेवडेमहाशयस्य वैयाकरणेषु विशिष्टं स्थानमस्ति। पण्डिवरोऽ-यमतीते संवत्सरे दि. 5.5. 1999 मिते दिवसे द्व्याशीतितमे वयसि वारणस्यां विश्वनाथसायुज्यं प्राप्तः।[35]

अध्ययनकालः -

महोदयोऽयमाधुनिकशिक्षापरिपाटीमाश्रित्य पुरा एम. ए. उपाधिं समर्जितवान्, ततश्शास्त्राध्ययने निरन्तरं नितरेनानेन ग्रन्थकृता विधातपोमयं सर्वं जीवनं सकलमोहान् परित्यज्यादौ नागपुरेऽन्ते च वाराणस्यां यापितम् ।

कृतिपरिचयः -

स व्याकरणं न्याय साहित्यञ्च विषयमधिकृत्य ग्रन्थान् विरचितवान्। तस्य ग्रन्थद्वयं सबहुमानं निर्देशमर्हति। अस्य प्रथमोग्रन्थोनाम शेषकृष्णविरचितस्य स्फोटतत्त्वनिरूपणस्य 'तत्त्वप्रकाशिका' टीकारूपोऽस्ति । वैयाकरणमूर्धन्येन भट्टोजीदीक्षितगुरुणा शेषकृष्णेन दुरूहं स्फोटतत्त्वं निरूपयितुं कतिपयकारिकारूपोऽयं स्फोटतत्त्वनिरूपणम् नामाख्यो लघुप्रकरणरूपो ग्रन्थः (19 कारिकामितः) विरचितः।

---

35 वसंतत्र्यम्बक शेवडे, 1993 स्फोटतत्वनिरूपणे तस्वप्रकाशिका टीका, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

पण्डितवरश्रीशेवडेमहोदयस्य विरचिताया टीकाया अयं विशेषो यत् शास्त्रीय ग्रन्थाध्ययने प्रवृत्तस्य नवीनाधीतिनो बुद्धिमर्यादा मनसिकृत्य तदीयानि शंकास्थानानि चिन्तयित्वा सरलसुबोधया परं शास्त्रग्रन्थोचितया साधु संस्कृतभाषया ग्रन्थकृता विहितं विवरणं तत्र वर्तते।[36]

अस्यैवग्रन्थकर्तुः द्वितीयोग्रन्थः नाम न्यायकुसुमाञ्जलितत्त्वप्रकाशिकाटीका-ऽस्ति। न्यायकुसुमाञ्जलिः खलु नैयायिकप्रवराणाम् उदयनाचार्याणां निरीश्वरवादिनां पञ्चधा विभक्तानां सकलविप्रपत्तीनां खण्डने, ईश्वरवादस्य तर्कद्वारा मण्डने दीपस्तम्भायमानो ग्रन्थ।

विशेषः -

ज्ञाननगर्या वाराणस्यां शास्त्रविधाव्यसनरसिकेषु तलस्पर्शिषु विद्वत्सु व्याकरणशास्त्रे न्यायशास्त्रे च नदीज्य इति तत्पदं गणनीयं समभवम्। अपरकालिदास विद्वन्मूर्धन्य इति पदाभ्यां समानितस्यास्य पण्डितवरस्य काव्यग्रन्थद्वयं महाराष्ट्रे अलाब्धमुद्रणं संस्कृतप्रकाशने विश्रुतकीर्तिना चौखम्बासुरभारती प्रकाशनेन वाराणसीस्थानेन सादरं प्रकाशितम् ।

8. वासुदेव शास्त्री अभ्यङ्करः

(कालः- 4.8. 1863 तः ख्रिस्ताब्दतः 1942 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः

वासुदेवमहोदयस्य प्रपितामहस्तु काशीनाथभट्ट आसीत्, पितामहस्तु भास्करशास्त्री आसीत् य परिभाषेन्दुशेखरस्य लघुशब्देन्दुशेखरस्य च टीके अलिखत्।[37] तस्य पितुर्नाम महादेवम भट्ट आसीत्। तस्य जन्म सतारामण्डलस्य झाला इत्याख्ये

---

36 महाराष्ट्र राज्यगतं दार्शनिक संस्कृतालेखनम् के आर जोशी, संस्कृत राइटिंग इन इन्डि इण्डिया ग्रन्थे, पृ. 36

37 काशीनाथ शास्त्री अभ्यकर व्याकरण महाभाष्य भूमिका पृ. 28

ग्रामे 4 अगस्त 1863 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। तस्य पिता बाल्यकाले एवं देवलोकमगच्छत् तस्मात् तस्य पालनं मातुलस्य दुर्गाकाकू महोदयस्य गृहेऽभवत्। तस्य पूर्वपुरुषा मूलतः रत्नागिरि मण्डलस्य कोकणस्थीया आसन्। झालाग्रामतः 1910 ख्रिस्ताब्दे पुणे नगरं समागत्य (50) पञ्चाशत्वर्षपर्यन्तं संस्कृत सेवामकरोत्। तस्य मृत्युः 1942 ख्रिस्ताब्दे अभवत्।

अध्ययनकालः -

रामशास्त्रिगोडविलमहोदयाद् व्याकरणशास्त्रमपठत् ततश्च मीमासां वेदान्तधर्मशास्त्रञ्चापठत् ।

अध्यापनकार्यम् -

स परम्परापद्धतिमनुसृत्य नैकान् छात्रान् अध्यापयत्। तेषु नारायणशास्त्री प्रमुख आसीत् ।

कृतिपरिचयः -

स परिभाषेन्दुशेखरस्य तत्त्वादर्शः नामिका टीकाम् 1889 ख्रिस्ताब्दे लिखत्। ततश्च लघुशब्देन्दुशेखरस्य 'गूढार्थप्रकाश' नामिका टीकामलिखत्। व्याकरण-महाभाष्यग्रन्थस्य मराठी भाषायामनुवादमकरोद् यस्य एकतः षट्पर्यन्तभागः 1928 शकवर्षे, डेक्कन एजुकेशन सोसायटी पुणेतः प्रकाशनमभवत्। वासुदेव शास्त्री 1930 ख्रिस्ताब्दे महाभाष्यलेखनं प्रारम्भं कृत्वा 1948 **ख्रिस्ताब्दे** पूर्णामकरोत्। अस्मिन् कार्ये तस्य पुत्रेण म.म.प. काशीनाथशास्त्रिमहोदयेन ग्रन्थस्यास्य सप्तम प्रस्तावना-खण्डं विलिख्य त्रिमुनिव्याकरणस्य समीक्षामकरोत् ।[38]

---

[38] स. वाङ्मय का वृहद् इतिहास -पञ्चदशखण्ड-व्याकरण, आ. बलदेव उपाध्याय. पृ. 299, 2001

9. मैथिलो मधुसूदनः महोदयः

(कालः- 1866 ख्रिस्ताब्दतः 1940 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

एष महाभागो बिहारराज्यान्तर्गत-मुजफ्फरपुरान्तर्वर्तिनि गाढा' नामके ग्रामे पं. वैद्यनाथ ओझाया गृहे कृष्णजन्माष्टमी-दिवसे 1923 तमे वैक्रमाब्दे जन्म लेभे।[39]

विविधविद्यापारङ्गतस्यास्य महाशयस्य जयपुरे एवं पं. चञ्चल झा महोदयस्य कन्यया सह विवाहो समजायत । षष्टिवर्षेभ्योऽधिकं सस्कृतभाषायाः सुमहती सेवा विधाय, सातत्येन वेदव्याख्यानि ग्रन्थलेखनादि कार्यञ्च कृत्वा महोदयोऽयं दिनत्रयं रुजमनुभूय भाद्रपदपूर्णिमाया 1997 तमे वैक्रमाब्दे (1940 ख्रिस्ताब्दे) परलोकमगच्छत् । तदनन्तरमेतेषामात्मजः पं. प्रद्युम्न झा महाशयः एतल्लिखितानां ग्रन्थानां प्रकाशनादिकार्यमनुष्ठितवान् । सोऽपि साम्प्रतं स्वर्गगतः।[40]

मधुसूदनमहोदयस्य धर्मपत्नी 36 वर्षस्याल्पावस्थायामेव एकं पुत्ररत्न प्रद्युम्न ओझा दत्वा पञ्चत्वङ्गता ।

अध्ययनकालः

महानुभावोऽयं प्रारभिकीं शिक्षां तु विहारराज्ये एव समधिगतवान् परं नववर्षात्मिकायामेवावस्थायामेषो बालकः स्वकीयेन निःसन्तानेन ज्येष्ठपितृव्येण राजीवलोचनझामहोदयेन जयपुरनगरे समानीत, यत्र खलु झा महोदय. अत्रत्यैः राजभिः शासकै वा समादृतः सन् न्यवसत्। पितृव्यस्य निधनान्तरं मधुसूदनो वाराणसीमागच्छत् । तत्र चायं दरभङ्गानरेशस्य संस्कृतपाठशालाया म. म.

---

39 का की पा परम्परा - आ. बलदेव उपाध्याय, पृ. 245 प्र.सं. 1983

40 सुधीजनवृत्तम्- कलानाथशास्त्री, रचना प्रका. जयपुर 18. 2002

शिवकुमारशास्त्रिसकाशान्न केवल वेदान्निपितु व्याकरण-दर्शन-साहित्यादिविषयान्नपि समग्रतया अधीतवान्। शतपथ-ब्राह्मणादिग्रन्थानामपि स्वाध्यामकरोत्।

अध्यापनकार्यम् -

महोदयोऽयं यदा काशीतः जयपुरं समागच्छात् तदा जयपुरीयाः शासका अत्रत्या जनाश्च सत्वरमेव तदीयेन पाण्डित्येन प्रभाविता समजायन्तः। सर्वप्रथमं त्वेष विपश्चिदवरी जयपुरस्य महाराजाकोलेजाख्यै, महाविद्यालये महाराज-संस्कृत महाविद्यालये च दर्शनादिविषयाणा-मध्यापनाय प्राध्यापक-त्वमङ्गीकृतवान्। ततस्थ तदानीन्तेन जयपुराधिपतिना श्रीमाधवसिंहेन स्वकीयस्य पोथीखाना इत्याख्यास्य पुस्तकालयस्य प्रबन्धकत्वमस्मै समर्पितम्।

विशेषः -

कालान्तरे जयपुरे एवं मौज-मन्दिर-वैदिकविज्ञानं भारतीयदर्शनं चाधिकृत्य विभिन्नेषु प्रदेशेष्वस्य भाषणानि अभवन्, येन स प्रभूता लोकप्रसिद्धिमप्यर्जयामास । ईशवीये 1902 तमे वत्सरे यदा जयपुराधिपति-र्माधवसिंहो भारतसम्राट्सप्तम-एडवर्ट इत्यस्याग्लशासकस्याभिषेक समारोहेप्रसंगे लन्दननगर प्रतस्थे, तदा सः पण्डित मधुसूदनमपि तत्र निनाय। तत्र च झा महोदयस्य विविधानि भाषणानि वैदिकविज्ञान-भारतीयधर्मादिविषयेषु समायोजितानि। एतानि भाषणानि संश्रुत्य तत्रस्था विपश्चितः सर्वथैव नतमतस्काः अजायन्त। वेदधर्मव्याख्यान मिति शीर्षकेण भाषणानीमानि जयपुरात् प्रकाशितानि ।

यदा मधुसूदनमहाभागः महाराजकॉलेजाख्ये स महाविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकपदे नियुक्त आसन् तदा महाविद्यालयस्याध्यक्षः प्रो. हरिदासशास्त्रिमहोदयैः श्रीलंकादेशात् कुमारदासलिखितस्य जानकीहरण-नाम्नी महाकाव्यस्य कापि पाण्डुलिपिः समवाप्ता। श्रूयते यत् मधुसूदनमहोदयेन

काव्यस्याखिलं संशोधनादिकार्य सपरिश्रमं विहितम्। परं तस्य प्रकाशनं हरिदासशास्त्रिणो नाम्ना समजायतेति।

सम्मानोपाधयः -

मधुसूदनझामहोदयाः भारतधर्ममण्डलेन 'विद्यावाचस्पतिः' 'महामहोपदेशकश्च' आभ्यां उपाधिभ्यां विभूषिताः। एतेषां वैदिकविज्ञानाश्रितै-व्याख्यानैः प्रभावितेर्विद्वन्मण्डलैर्मधुसूदनझा-महोदयेभ्यः 'समीक्षाचक्रवति'[41] 'व्याख्यानवाचस्पति" चेत्यादय उपाधयः प्रदत्ताः।

स्मरणीयम् -

यथा मैथिलमहाभागा सप्ततितमे वर्षे पदं निदधु तदैतेषां हीरकजयन्ती जयपुरे ईशवीये 1937 ख्रिस्ताब्देऽखिलभारतीय संस्कृतसाहित्य सम्मेलनस्य तत्त्वावधाने समायोजिता। अस्मिन्नवसरे संस्कृत रत्नाकरस्य वेदाङ्कः एतेभ्योऽभिनन्दनग्रन्थरूपेण समर्पितः।

लन्दननगरात्-समागत्यानेन वैदिककोष इत्याख्यो ग्रन्थोऽपि विरचितः।[42] ततश्च महोदयोऽयं कतिपयान् महनीयग्रन्थान् व्यरचयत्। एषु इन्दविजय, कादम्बिनी, अहोरात्रवाद, महर्षि-कुलवैभवम, आशीचपञ्चिका, पथ्यास्वस्ति, वस्तुसमीक्षा च विशिष्टाः सन्ति। स श्रीमद्भगवद्गीताया विज्ञानवादानुसार विज्ञानभाष्य नामक ग्रन्थमप्यरचत्। अनेन विरचिता कतिपया प्रमुखा ग्रन्थाः

1. बह्मविज्ञानम् (विज्ञान शास्त्रमधिकृत्य विरचितः ग्रन्थः।) सप्तधा विभक्त तेन।
2. यज्ञविज्ञानम्-यज्ञविज्ञानं चतुर्षु भागेषु विभक्तम्।

---

41 सुधीजनवृत्तम कलानाथशास्त्री, रचना प्रका जयपुर पृ. 21, 2002

42 सुधीजनवृत्तम् कलानाथशास्त्री रचना प्रका जयपुर पृष्ठ 20, 2002

3. इतिहासः (अपरनाम पुराणसमीक्षाविभागो) अस्य त्रय विभागाः सन्ति।

4. वेदाङ्गसमीक्षा विभागे ऽस्मिन् चत्वारो विभागाः सन्ति वाक्पदिका, ज्योतिश्चक्रधर, आत्मसंस्कारकल्पः परिशिष्टानुग्रहश्च ।

वाक्पदिकनामके विभागे पञ्चग्रन्थाः सन्ति-वर्णसमीक्षा, छन्दः समीक्षा, वैदिककोश, वैदिकशब्दतालिका व्याकरणविनोदश्च तत्र वर्णसमीक्षाया वर्णमालाया उत्पत्तेर्वेज्ञानिकं रहस्यं, स्वरभक्तिः विवृतिः, यमः, नियमः, चेत्यादय विषया वर्णिताः। व्याकरणविनोदे व्याकरणाशास्त्रपाठनस्य नूतनशैल्या निरूपणमस्ति ।

5. आगमरहस्यम् आगमरहस्येऽपि षट् महाविभागाः सन्ति।

मधुसूदन-ओझा-महोदयस्य वाक्तत्त्वस्य विवेचनम् -

आ. ब्रह्मसमन्वये वाक्तत्त्वस्य निरूपणम्- ग्रन्थोऽयं मधुसूदन ओझाकृतस्य ब्रह्मविज्ञानविभागस्य षष्ठभागे विज्ञानमधुसूदने परिगणितोऽस्ति। विज्ञानमधुसूदनस्य पञ्चसु ग्रन्थेष्वयमन्यतमो विद्यते। ग्रन्थेऽस्मिन् अष्टावनुवाकाः सन्ति। सर्वेष्वेवानुवाकेष्वनेन वाक्तत्त्वविषयमवलम्ब्य न्यूनाधिक्येन लिखितमस्ति। अत्रानुवाक क्रमत्वेनैव वाक्तत्वविषयक तदीयश्चिन्तन वर्ण्यते। अनुवाकानां नामानि क्रमेणेत्थं प्रकारेण सन्ति-

निर्देशेषानुवाकः परात्परानुवाकः अव्ययानुवाकः, अक्षरानुवाकः, ब्रह्मसमन्वयस्याक्षरानुवाकः क्षरानुवाक प्रजापत्यनुवाकः सृष्ट्यनुवाकश्चेति।

आ. अथप्रणवविज्ञानानुवाकः- प्रणवविज्ञानुवाकेऽस्मिन् विभिन्नाभिः उपनिषदिद्भः गीतया च प्रतिपादित प्रणवमाहात्म्यमनेन वर्णितम्। ओझा महोदयेन कथित यद् शब्दब्रह्म परबह्म अपरब्रह्म प्रतिपादक ओंकारः। प्रथममोझामहोदयेन वाङ्मयं वाग्ब्रह्म द्विविधमिति कथितम्-यथा-

वाच्यर्पितानि विश्वानि भुवनानीति चक्षते।

वाग्ब्रह्मा तदिदं द्वेधा शाब्दमार्थ च वाङ्मयम् ।।

वाक्प्राणमनोमयमक्षरं ब्रह्म-ओकारः इति वर्णयता लिखितम् -

ओमुच्यते योध्वनिरत्रसावाक् प्राणः स्वरो यत्वथ बुध्यतेऽस्मात् ।

अर्थप्रतीत्यै पठितात्मनस्तत् तदक्षरं त्रिक्षरतस्त्रिधातु ।।

अर्थात् -

ध्वनिः - वाक्

स्वरः - प्राणः

बोधः - मनश्चेति ।

अयमात्मा मनोमयः प्राणमयो वाङ्मयोस्ति। अत मनोमयः प्राणमयो वाङ्मय एवास्य परिग्रहः वाक्प्राणमनोमयत्वात् एव सर्वेषामपर ब्रह्मणानोपम इति वर्णन तत्र लिखितम् ओझा महोदयेन-

अकारतो मनः प्राणः उकाराद् वाग् मकारतः।

संकेत्यते तु सादृश्यं प्रतिपत्या वषट्कृतौ।।

मनः प्राणवाङ्मय आत्मा ओम् -

अ - मनः

उ - प्राणः

म् - वाग्

अग्रे लिखितं यद् अनेन प्रणयेन सः ओंकार मनः प्राणवाङ्मयोऽस्तिक्षर आत्मा सृष्टिरभिव्यानादुपास्यते ।

2. विज्ञानविद्युति वाक्तत्त्वस्य निरुपणम् -

विज्ञानविद्युद् ग्रन्थोऽयं मधुसूदन-ओझा-महोदयस्य वैज्ञानिको ग्रन्थो वर्तते। ग्रन्धेऽस्मिन् यद्यपि वाक्तत्वस्य वर्णनं न्यूनमेव प्राप्यते, किन्तु यत्किञ्चित्प्राप्यते तदत्यन्तं वैज्ञानिकमस्ति । प्रप्रथमं वाग्ब्रह्ममयः सूर्यः इन्द्रः अक्षरः इत्यस्य वर्णनङ्कृतम् ।

3. पथ्यास्वस्त्यां वाक्तत्त्वस्य निरूपणम् -

अत्र कोऽपि सन्देहो नास्ति यद् ब्राह्मणग्रन्थेषु वागेव पथ्यास्वस्तिः इति नाम्ना श्रूयते। यद्यपि शतपथब्राह्मणानुसारं वाग् इदं नाम कस्यचिद् निदानाधारं गृह्णाति ।

इत्थं पथ्यास्वस्ति' सम्पूर्णग्रन्थं एव वाग्विषयमवलम्ब्य लिखितः। अतः ग्रन्थोऽयं मधुसूदनमहाभागस्य वाग्विषयक वर्णनयुतोऽस्ति । पथ्यास्वस्त्याम्पञ्च प्रपाठारसन्ति, 1 मातृकापरिष्कारः 2. यमपरिष्कार 3. गुणपरिष्कार 4. अक्षरानिर्देशः 5. सन्धिपरिष्कारश्च ।

10. पण्डित देवनारायण त्रिपाठी 'तिवारी'

प्रसिद्धनाम पं. हरिनारायण तिवारी

(कालः 1866 ख्रिस्ताब्दतः 1941 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवन-परिचयः

पण्डित देवनारायणत्रिपाठीमहोदयः पण्डितमण्डल्यां 'तिवारी जी' इति नाम्ना सुविख्यात आसीत्। बिहारप्रदेशस्य श्राद्धकर्मणि प्रधानतीर्थस्थ-लत्वेन प्रसिद्धस्य गयामण्डलस्य समीपे 'पुनपुन' नद्यास्तटे स्थिते एकस्मिन्नग्रामे 1866 ख्रिस्ताब्दे (वि.स. 1923) वर्षे तस्य जन्म अभवत्। तस्य पितुर्नाम रामचरण त्रिपाठी आसीत् यः

सरयूपारीण ब्राह्मण आसीत्। पित्रा नियमतः जन्मकालात् द्वादशेदिवसेऽस्य नाम देवनारायण इति विहितम्। केचन जना एनम् हरिनारायण नाम्नाऽपि जानन्ति। सन् 1941 ईश्वीये पण्डितदेवनारायणत्रिपाठिमहाभागः गंगायाः क्रोडे पञ्चत्वं गतः । निःसन्तानस्य तस्य दाहसरकारश्राद्धादीनि कार्याणि प्रियशिष्येण प. सभापति शर्मोपाध्यायेन महत्ताऽनुरागेण निष्ठया च सम्पादितानि ।

अध्ययनकालः

स स्वप्रतिभया पं. विश्वेश्वरदत्तमहोदयस्यध्यानमाकर्षयत् यः टेकारीस्थले राजगरूरासीत्। तेन स व्याकरणशास्त्रस्य विधिवदध्ययनम् कृत्वा भाष्यान्तव्याकरणे व्युत्पतिं प्राप्तवान्। ततश्च काशीमागत्य मम पं. शिवकुमारशास्त्रिमहोदयस्य प. दामोदरशास्त्रिमहोदयस्य चरणेषु व्याकरणशास्त्रस्य प्रगाढमध्ययनमकरोत्। नूतन परिष्कारानाविष्कृत्य सः काश्याः विद्वन्मण्डलीम् आश्चर्यचकितामकरोत। अनेकपण्डितानामाग्रहवशादयं काशीतः व्याकरणाचार्यपरीक्षा सम्मानमुत्तीर्णवान्। अयं तस्मिन् वर्षे उत्तर्णेषु वैयाकरणछात्रेषु प्रथम स्थानमवाप्तवान्।

अध्यापनकार्यम् -

गुरोर्नानकदेवस्य पुत्रः श्रीचन्द्रमहोदय उदासीनसम्प्रदाय प्रवर्तितवान्। तस्यैव पाठशाला आसीत् श्रीचन्द पाठशाला। तस्यामेव स अध्यापनकार्यं प्रारब्धवान्। स अध्ययने यथा निपुणो आसीत् तावदध्यापनेऽपि। तस्मात तस्य कीर्तिः काश्यां बहुश. विस्तृता। स नूतनपण्डितेश्वग्रगण्य आसीत्। महामना पं. मदनमोहनमालवीयेन काशीहिन्दुविश्वविद्यालयस्य संस्कृतमहाविद्यालये 1919 ख्रिस्ताब्दे नियोजितः परन्तु षड्माषानन्तरम् एवं सस्कृत कॉलेजाख्याध्यक्षेण डॉ. गंगानाथ झा महोदयेन 1920 ख्रिस्ताब्दे गवर्नमेन्ट सस्कृतकॉलेजे व्याकरणपदे नियोजितः। स 1920 ईशवीयतः अष्टादशवर्षपर्यन्तं (1938) तत्रैव सेवामकरोत् ।

अध्यापनवैशिष्ट्यम् -

अध्यापकरूपेण तस्येदृशी ख्यातिरासीत् यत् तस्य गृहे छात्राणं सम्मर्द एवं दृश्यतेस्म। तस्याध्यापशैली अतीव विचित्रा आसीत्। स व्याकरणशास्त्रस्य मूर्धन्यग्रन्थानामीदृशं मननमकरोत, यत् सर्वाण्यपि शास्त्राणि तस्य जिह्वाग्रे विद्यमानान्यासन् । अस्याध्यापनशैल्या इदं वैशिष्टयमासीत् यत् पाणिनेः किमपि सूत्रं व्याचक्षाणोऽयं सूत्रस्यास्य विषयेऽनेकेषु टीकाग्रन्थेषु महाभाष्ये च यत् किञ्चिदपि लिखितम् तत् सर्वमपि छात्रान् पाठयतिस्म। अनेन शिष्याणां विभिन्नटीकाग्रन्थेषु विहितस्य विवेचनस्य सारांश एकदैव सारल्येनावगम्यते स्म।[43]

सत्त्विकं व्यक्तित्वम् -

तस्य सात्त्विकजीवनम् पण्डितानाम् अनुकरणीयं समादरणीयञ्चासीत्। स अत्यधिको दयालुर्धर्मानुष्ठानतत्परः संयमी परोपकारी उदाराशयो दीनानाञ्च सहायक आसीत्। स निर्धनब्राह्मणाय कन्याविवाहाय स्वार्जितषु द्रव्येभ्यः सप्तशतं रूप्यकाणि सहायतार्थमयच्छत्। एकस्य ऋणगृहीतुमृत्योर-नन्तरं तस्य भार्या स्वाभूषणानि विक्रीय ऋणमुक्तये निषिध्य तस्य और्ध्वदैहिककार्येभ्यः शतं रूप्यकाणि दत्वा पुनः सहायतामकरोत्। ईदृशरूदारचेता भगवत्परायणं छात्रेभ्यो विद्यावितरणशीलं पण्डितमहोदय आसीत्।

प्रमुखशिष्याः

अस्य शिष्येषु पण्डितरामाज्ञापाण्डेय, पण्डितनृसिंहत्रिपाठि पण्डित-रामप्रसादत्रिपाठि-महोदयाः प्रमुखा आसन्।

---

43 काशी की पाण्डित्य परम्परा आ. बलदेव उपाध्याय, पृ. 367-372, प्र. सं. 1983

11. नित्यानन्द पर्वतीयः

(काल 1869 ख्रिस्ताब्दतः 1931 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवन-परिचयः

महामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वतीयमहोदयस्य जन्म कूर्माचलस्य अल्मोडास्थलस्य विशिष्टब्राह्मणकुलेऽभवत् । तस्य प्रपितामह श्री नीलाम्बरपन्तः अल्गोडामण्डलस्य तिलाडी-ग्रामात् काश्यां त्यागमयं तपोमयं च जीवनं यापयितुं, भूतभावनस्य भगवतो विश्वनाथस्य पादार्चनं च विद्यातुमिच्छया समागतः। श्रीपर्वतीयमहोदयस्य पितुः पितामहस्य चोभयोर्जन्म काश्यामेवाभवत् । अस्मिन्नैवकाले एकोऽन्यः पण्डितगंगाराम-शास्त्रिणः पर्वतीयब्राह्मणपरिवा-रोऽपि अल्मोडामण्डलस्य न्योली इत्याख्य ग्रामादागत्य काश्यां वसतिस्म। गंगारामत्रिपाठिमहोदयः काश्यां नव्यव्याकरणपरम्परायाः उद्भावक आसीत्। तेन नागेशभट्टप्रणीतस्य लघुशब्देन्दुशेखरस्य परिभाषेन्दुशेखरस्य चाध्ययनाध्यापनस्य परिष्कारशैली-मुद्भाव्य व्याकरण-शास्त्रस्यैका नवीना परम्परा प्रवर्तिता, या वर्तमानकालेप्यबाधगत्या प्रचलति। पण्डितनित्या-नन्दमहोदयोऽस्यैव श्री पं. गंगारामस्य दोहित्रोऽस्ति। तस्य पितुर्नाम श्रीनामदेवपन्त आसीत् तथा च जन्म काश्यामेव 1867 ख्रिस्ताब्दे (सं. 1934 वैक्रमाब्दे) वर्षेऽभवत् । 1931 ख्रिस्ताब्दे आतुर सन्यासं गृहीत्वा गोलोकं प्राप्तवान् ।

अध्यापनकालः

यज्ञोपवीतसस्कारानन्तरं स स्वपित्रा एव स्वीयवाजसनेयशाखा-संहितायाः विधिवदध्यय-नमकरोत् । वेदादिशास्त्राभ्यासवशाद् शीघ्रमेव कर्मकाण्डस्य धर्मशास्त्रस्य चोत्तमो विद्वान् अभवत्। ततश्च महामहोपाध्याय-पण्डितगंगाधरशास्त्रिणः व्याकरण न्याय-मीमांसा-वेदान्त-धर्मशास्त्राणां

मनोयोगेनाध्ययनं कृतवान्। स एकोनविंशतिवर्ष 1886 ख्रिस्ताब्दे ससम्मानेन व्याकरणाचार्यस्य पदवीं प्राप्नोत् ।

अध्यापनकार्यम् -

हिन्दुधर्मस्य संस्कृतेश्च प्रतिष्ठापनार्थ 1898 ख्रिस्ताब्दे सेन्ट्रल हिन्दु कॉलेज इत्याख्यो महाविद्यालयः प्रारब्धः यत्र श्रीनित्यानन्दमहोदयस्य पूर्णसहयोगमासीत्। कालान्तरे सोऽस्मिन् महाविद्यालये अनवरतम् 1906 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम् प्राध्यापकपदं सुशोभितवान् । अस्मिन्नेवकाले दैवदुर्विपाकात् तस्य पत्न्याः स्वर्गवासोऽभवत् ततश्च एकमात्रपुत्रस्यमृत्युना दुःखितः स 1906 ख्रिस्ताब्दे महाविद्यालयात् त्यागपत्रं दत्त्वा स्वगृहे एव छात्रान् निःशुल्कमध्यापयत्।[44]

सात्त्विकस्वभावः -

स स्वगुरुगंगाधरशास्त्रिणोऽनुमति विना कस्मिन्नपि कार्येऽग्रसरो नाभवत्। गुरोराज्ञाया अभावे स संस्कृत कॉलेजस्योच्चाध्यापकपदायावेदनमपि नाकरोत्। सोऽवैतनिकाध्यापकव्रतं गृहे एव निष्ठयोत्साहेन मनोयोगेन चापालयत् । स्वशिष्येष्वप्यस्यानुकम्पा श्लाघनीया आसीत् ।

सत्यनिष्ठा अयाचितसात्विकवृत्तिः निरन्तरशास्त्रीयचिन्तनं मननं शास्त्रोन्नतये ऐकान्तिकभावना दिगुणै पण्डितनित्यानन्दशास्त्रिमहोदयो महनीयो महर्षिरासीत्।

कृतिपरिचयः -

मीमांसाया जैमिनिसूत्रवृते टिप्पणीसयुक्तं सम्पादनम्, मीमांसा-परिभाषायाटिप्पणीयुक्त सम्पादनम् कात्यायन श्रौतसूत्रस्य सम्पादनञ्चेति । कर्मकाण्डरय संस्कारदीपकः द्वौ भागौ, परिशिष्टदीपकः, अन्यकर्मदीपकः, वर्षकृत्यदीपकः, कातीयेष्टिदीपक सपिण्ड्यदीपकश्चेति अन्याः कृतयः।

---

44 संस्कृत-वा. का बृहद् इति पञ्चदश-खण्ड व्याकरण आ. बलदेव उपाध्याय पृ. 289-291, 2001

व्याकरणस्य -

1. **दीपकटीका-** नव्यव्याकरणस्य सुप्रसिद्धस्य लघुशब्देन्दुशेखरस्य अव्ययीभावप्रकरणान्तस्य 1918 ख्रिस्ताब्दे दीपकनाम्नी टीकामलिखत्। अस्या द्विविधं वैशिष्ट्मस्ति एकमर्थपरकमपरञ्च परिष्कारपरकम्। नागेशभट्टः कैयटमतान् खण्डितान् अकरोत् । उक्तखण्डनस्य युक्तायुक्तत्वविषये पारम्परिकविचारपद्धतेः सैद्धान्तिकरूपप्रकटनमस्या टीकायाः प्रामुख्यं वैशिष्ट्यमस्ति। स परिष्कारेण सह बहुस्थलेषु वैचारिकसूक्ष्मतां प्रदर्श्य नागेशमतस्य समीक्षामपि अकरोत्।[45]
2. **टिप्पणी तत्त्वप्रकाशिका-** नागेशेन व्याकरणशास्त्रस्य शास्त्रीयपदार्थान् विवेचयितुं रचिता कृतिरस्ति परमलघुमञ्जूषा । तेषां शारत्रीयपदार्थानां वैयाकरणसिद्धान्तानां विषये नैयायिकैर्मीमांसकैश्च सह मतवैपरीत्ये तेषां स्वरूपम् लक्षणसमन्वयादिकञ्च श्रीनित्यानन्दमहोदयः तत्त्वप्रकाशिका इत्याख्यायां स्वटिप्पण्यां स्पष्टीकृतवान् । तेन यत्र- यत्र नागेशेन प्रयुक्तदीर्घानामस्पष्टानाञ्च शब्दानां स्पष्टीकरणम् सरलशब्दैः कृतम्।

उपाधिः -

1921 ख्रिस्ताब्दे सर्वकारोऽस्मै महामहोपाध्याय इति पदवीमयच्छत् ।

प्रमुखशिष्या :-

म. म. प. सीतारामशास्त्रीशैडे, माधवशास्त्री भण्डारी, पण्डितगोपालशास्त्री नेने, पण्डितगोपालदत्तपाण्डेयश्चेति प्रमुखाः शिष्या आसन् ।

इति प्रथमोऽध्यायः

❖ ❖ ❖

---

45 काशी की पाण्डित्य परम्परा - आ. बलदेव उपाध्याय पृ. 386-396 प्र. सं. 1983